

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

ЗА СВОБОДУ

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ДІАЛОГ ТА СПРОБИ ПОРОЗУМІННЯ

кохацьких війн, яка врешті завершилася трьома поділами Речі Посполитої та ліквідацією її як держави²⁸³.

Загалом можна стверджувати, що періоди українсько-польської військово-політичної співпраці впродовж XI–XV ст. були значно довшими і пліднішими, ніж періоди конфронтації. Зрозуміло, що ці проблеми, які обросли стереотипами і тенденційністю, потребують подальшого глибшого неупередженого дослідження.

ПРОТИ СПІЛЬНОГО ВОРОГА: ВІЙСЬКОВІ ОПЕРАЦІЇ ПОЛЬЩІ, ЛИТВИ ТА УКРАЇНИ У ВІЙНІ ПРОТИ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В 1618 РОЦІ

В українсько-польських відносинах козацької доби були не тільки взаємні кривди та війни, але й яскраві сторінки ефективної співпраці. Одним із найвідоміших

фронтиру від Адріатики до Карпат звільнили землі від приватних володінь, які належали особам, не задіяним в обороні кордонів, підпорядкувавши їх військовій адміністрації. Так утворився *Воєнний кордон (Воєнна Країна)* у складі Хорватської і Славонської Країни, де основним населенням стали *граничари*, за своїм становищем близькі до дрібної шляхти. Ця оборонна смуга заповнювалася системою укріплень та спостережних пунктів з налагодженою сигналізацією, подача якої означала збір граничарів в означених пунктах. Загалом *граничари* за своїм становищем і привілеями були близькими до *козаків*, з тою тільки різницею, що Габсбурги довели реформу до кінця, роздавши «пустоші» рядовим граничарам, фактично зрівнявши їх із шляхтою. Тому *граничари* не виступали проти уряду, а стали його опорою не тільки в обороні кордонів, але й під час війн Габсбургів у Європі. В цілому організація вплинула на становлення козацтва (Беговић Н. Живот и обичаји Срба-граничара. Загреб, 1877); Березин Л. Хорватия, Славония, Далмация и Военная Граница. Санкт-Петербург, 1879. Т. 1–2. С. 520+590 с.; Rothenberg G. The Austrian Military Border in Croatia (1522–1747). Urbana, 1960. 156 p.; Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1991. Т. 222. С. 28–44; Леп'явко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). Запоріжжя, 2001. 64 с. Остафій Дашкович (1455–1535), черкаський і каневський староста, на сеймі у Петрові у 1533 р. пропонував створити постійне козацьке військо з військовою флотилією (Бучинський Б. Початки політичної кар'єри Остафія Дашковича. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Львів, 1913. Т. 113. С. 23–43; Pocięcha W. Daszkiewicz (Daszkowicz) Eustachy (Ostafij) (ur. ok. 1455 + 1535). *Polski Słownik Biograficzny*. Kraków, 1938. Т. 6/1, zesz. 16. S. 444–447; Сенютович-Бережний В. Остап Дашкович (Дашкевич) – вождь козацький. *Український історик*. 1969. № 1–3. С. 118–125). Київський католицький єпископ Йосиф Верещинський у 1594 р. пропонував передати козакам територію від Запорожжя до Орші. Очолювати їх мав князь, якому підпорядковувалися козацький гетьман і 13 полків. Князь зі своїм полком мав отримати Переяслав з околицями. Козацький гетьман зі своїм полком мав стаціонарувати у Лубнах. Інші полки мали б свої центри у Пирятині, Старому, Борисполі, Острі, Любечі, Гомелі, Чечерську, Пропойську, Кричеві, Мстиславлі та Радомлі. Це військо, на утримання якого мали йти кошти, що їх Річ Посполита платила Криму за відмову від нападів, на думку єпископа, могло захистити східні та південні кордони від Кримського ханства та Московського царства (Стороженко А. В. Иосиф Верещинский, бискуп киевский. Киев, 1911; Winkler W. Projekt biskupa Wereszczyńskiego regularnej armii polskiej na kresach. *Przegląd powszechny*. Kraków, 1922. S. 120–125).

²⁸³ Войтович Л. Українсько-польське співжиття крізь віки: стереотипи і пошуки історичної правди. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2017. Вип. 29: Primum agere. Ювілейний збірник на пошану Миколи Литвина. С. 277–298.

результативних прикладів і доказів успішної взаємодії в спільній історії став похід польсько-литовської та української козацької армій на Москву у 1618 р. Однак за умов перебування України в складі Російської імперії й згодом Радянського Союзу та подальший майже 20-річний «пострадянський період» формування політики історичної пам'яті було «пропорційно залежне» від проросійської політики в Україні, тож цю тему тривалий час або взагалі замовчували й обходили увагою, або тільки коротко згадували «під критичним кутом осуду» участь козацтва під командуванням гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного в поході на Москву.

Похід козацького війська з України на допомогу польсько-литовській армії привертав увагу дослідників від початку XIX ст. Перші згадки про нього опубліковано в книгах, у яких описано дії армії Речі Посполитої в поході на Москву. Окремі сторінки цьому питанню на тлі загального перебігу воєнних подій того часу приділили Адам Нарушевіч (Adam Naruszewicz) в другому томі «Історії Яна Кароля Ходкевіча» та Юліан Урсин Немцевіч (Julian Ursyn Niemcewicz) в «Історії панування Зигмунта III»²⁸⁴.

Першу книгу, присвячену власне походу об'єднаних військ королевича Владислава, написав Павел Муханов, який на її початку зробив закид щодо необ'єктивності в працях двох згаданих польських авторів. Однак його теж проблемно вважати неупередженим і відстороненим з огляду на те, що він брав участь у придушенні Польського повстання 1830 р.²⁸⁵

У міжвоєнний період XX ст. із польських авторів цікаве дослідження про воєнні кампанії польських військ і українського козацького війська 1605–1618 рр. опублікував Казимир Тишковський. Однак він використав переважно тільки польські архівні джерела, не зміг уникнути упередженості в оцінках дій ворогуючих сторін²⁸⁶. Одну з новітніх праць з історії проблеми, чи не найповнішу за використанням джерел та літератури, опублікував Анджей Адам Масевський²⁸⁷. В монографії «Москва 1617–1618» вартим уваги є його акцент на участі козацького війська в поході на Москву, автор вважав, що, всупереч поширеній в російській історіографії думці, українські «козаки не визнавали Москви як природного союзника»²⁸⁸. У часи перебування України в складі СРСР тему не досліджували, на неї наклали «табу». В кращому разі про похід козацького війська П. Конашевича-Сагайдачного на Москву згадували як про помилку гетьмана²⁸⁹. З українських авторів перший популярний нарис історії походу козацького війська на Москву написав Юрій

²⁸⁴Naruszewicz A. *Historia Jana Karola Chodkiewicza*. Warszawa: Wyd. P. Hr. Mostowskiego, 1805. T. II; Niemcewicz J. U. *Dzieje panowania Zygmunta III, Króla Polskiego, Wielkiego Księcia Litewskiego*, itd. Kraków: Wyd. K. J. Turowskiego, 1860. T. III.

²⁸⁵Муханов П. А. Подлинныя свидѣтельства о взаимныхъ отношеніяхъ Россіи и Польши, преимущественно во время Самозванцевъ. Москва: Тип. Семена Селивановского, 1834. 296 с.

²⁸⁶Tyszkowski K. *Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III (1605–1618)*. Warszawa, 1936. S. 31.

²⁸⁷Majewski A. A. *Wyprawa królewicza Władysława na Moskwę w latach 1617–1618. Studia i materiały do historii wojskowości*. Warszawa, 2005. T. 41. S. 5–25.

²⁸⁸Majewski A. A. *Moskwa 1617–1618*. Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 2006. S. 7–8.

²⁸⁹Ребенок В. Московський похід гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного 1618 р. Історіографія проблеми. *Ніжинська старовина*. 2012. Вип. 14. С. 80–82.

Крохмалюк²⁹⁰. Петро Сас здійснив ґрунтовну спробу висвітлити історію участі козаків у польсько-московських війнах²⁹¹.

Оскільки тепер дослідникам однаково доступні матеріали з українських та польських архівів й частково опубліковані з теми документи з архівних фондів Російської Федерації²⁹², шляхом зіставлення джерел різного походження та напрацювань інших дослідників можна скласти належне уявлення про проблему й дати відповіді на багато питань, а саме з'ясувати політичні передумови кампанії Речі Посполитої проти Московської держави, мотивацію та масштаби участі в ній українського козацтва, його стратегію й тактику, розвиток і географію, наслідки бойових дій, а також зробити об'єктивні висновки про значення війни в історії й оцінити внесок козаків у ведення війни.

З метою максимального дотримання принципу історизму в науковому дослідженні вжито ті терміни щодо країн, які використовували в назвах і для самоідентифікації учасники подій, зокрема, Україна, Річ Посполита або Польща й Московська держава – так офіційно називали її цар і згодом в різний час історики Російської імперії, Радянського Союзу та Російської Федерації (РФ)²⁹³.

У дослідженні також вжито термін «українське козацтво», хоча в історіографії утвердилася хибна думка, нібито йдеться тільки про запорізьких козаків із Запорізької Січі. Однак не тільки українські, а й польські історики намагалися відійти від цього стереотипу (К. Тишковський, наприклад, вважав застосування терміну «запорізьке» неточним, оскільки за назвою географічно він не охоплював усіх земель України у складі Речі Посполитої²⁹⁴).

Політична мета війни Речі Посполитої проти Московської держави

Боротьба за володіння «спадщиною Русі», тобто насамперед за Україну, була однією з багатьох причин війни Речі Посполитої проти Московської держави на початку 1616 р. Водночас Зигмунт III як король Польщі й великий князь Литви та Русі розраховував, що настав найсприятливіший час для Польщі вирішити свої справи з Московським царством, поки воно не встигло зміцніти від тривалих зовнішніх і

²⁹⁰ Крохмалюк Ю. Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р. (Стратегічно-тактична студія). Львів: Накладом вид-ва «Батьківщина» мгр. М. Дзьоба у Львові, 1936.

²⁹¹ Сас П. М. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617–1618 рр. Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2010. 512 с.

²⁹² Муханов П. А. Подлинныя свидѣтельства о взаимныхъ отношеніяхъ Россіи і Польши... 296 с.; Документи російських архівів з історії України / упоряд.: Л. Войтович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич та ін. Львів, 1998. Т. 1. Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. 442 с.

²⁹³ Див., наприклад: Барсуковъ А. Списки городовыхъ воеводъ другихъ лицъ воеводскаго управления Московскаго государства XVII столѣтія. По напечатаннымъ правительственнымъ актамъ составилъ Александръ Варсуковъ членъ археографической комиссіи. С.-Петербургъ: Типографія М. М. Стасюлевича, 1902. 614 с.; Памятники дипломатическихъ сношеній Московскаго государства съ польско-литовскимъ государствомъ / подъ ред. С. А. Бюлюрова. *Сборникъ Русскаго историческаго общества*. Москва, 1913. Т. 142. Памятники дипломатическихъ сношеній древней Россіи съ державами иностранными по высочайшему повелѣнію изданныя Императорскимъ Русскимъ Историческимъ Обществомъ. Т. V. 1609–1615 гг. 554 с.; Новосельский А. А. Борьба Московскаго государства с татарами в первой половинѣ XVII века. Москва; Ленинград, 1948.

²⁹⁴ Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... S. 5 (przypis).

внутрішніх війн і не мало достатньо засобів для ефективної оборони. З цією метою король скликав сейм у Варшаві 26 квітня 1616 р., що визнав московські умови, особливо вимогу повернення Смоленська, неприйнятними, погодився на пропозицію короля і 4 липня прийняв рішення оголосити війну Московському царству²⁹⁵.

Польський історик А. Нарушевіч констатував, що в той час Речі Посполитій треба було «подумати про безперервне наростання небезпеки з боку Москви», а приводом до війни стало прагнення Владислава силою зброї повернути Московський престол, адже він претендував на нього й отримав підтримку московських бояр ще в 1610 р. З метою забезпечення успіху спланованої кампанії король і сейм призначили 8 сановників-комісарів, які мали постійно перебувати з Владиславом й надавати королевичу поради та рекомендації під час організації походу на Москву. Серед них були великий литовський канцлер Лев Сапега (Lew Sapieha), син Люблінського воєводи Мартіна Собеського Якуб Собеський (Jakub Sobieski) та Луцький римо-католицький єпископ Анджей Ліпський. Ці комісари зобов'язалися виконати дане їм таємне доручення шляхом перемовин якнайшвидше закінчити війну (оскільки на утримання військ для її ведення було виділено обмежену кількість грошей). Владислав у разі, якби йому вдалося «сісти на Московський престол», повинен був запрягнутися ніколи не чинити нічого проти Речі Посполитої та урочисто дотримуватися умов, які мали бути затверджені його особистим підписом²⁹⁶.

Коли у Варшаві тільки розробляли плани щодо війни проти Москви, з Московського царства розпочалося активне ведення війни в західному напрямку. Цар Михайло Федорович 10 липня 1616 р. наказав воєводі князю Михайлу Тинбаєву та Нікіті Ліхареву зібрати значні сили, йти з ними «за рубіж в литовську землю» і завоювати місцевості «біля Суража, Веліжа та Вітебська й далі»²⁹⁷. Наступного року Московська держава відновила напади на Лівонію (відому як Інфлянти). За кілька місяців ситуація виявилася настільки загрозливою для місцевих жителів, що 8 вересня 1617 р. громадяни інфлянтського князівства звернулися до польного литовського гетьмана Криштофа II Радзивіла з проханням про заступництво й надсилання війська для відсічі нападів з Москви²⁹⁸.

Литва була не просто надійним воєнним союзником Польщі, а й однією з двох держав єдиної дуалістичної держави, що ініціювали війну проти Московської держави. Можна погодитися з К. Тишковським у тому, що, хоча ініціатива ведення нової війни «виходила від королівського двору», «інші чинники, особливо литовські, задля заспокоєння московського кордону вимагали більш енергійної війни і, можливо, швидкого та успішного її закінчення» й саме «литовські сенатори на чолі

²⁹⁵ Volumina Legum. Przedruk Zbioru Praw Staraniem Xx. Pijarów W Warszawie Od Roku 1732 Do Roku [1793] [Przedruk]. Warszawa: Nabu Press, 2011. Vol. III. S. 272.

²⁹⁶ Naruszewicz A. Historia Jana Karola Chodkiewicza... T. II. S. 82–83.

²⁹⁷ Собрание Государственныхъ грамотъ и договоровъ, хранящихся въ Государственной коллегіи иностранныхъ дѣлъ. Москва: В типографии Селивановскаго, 1822. Ч. III. С. 145.

²⁹⁸ Prośba obywateli księstwa inflanckiego do Krzysztofa II księcia Radziwiłła, hetmana polnego litewskiego, o nadesłanie wojska dla odparcia napadów z Moskwy. 8 Sept. A.D. MDCXVII. *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD)*. Zesp. 354 – Archiwum Warszawskie Radziwiłłów. Dział II. Nr 684. K. 3.

з Левом Сапегою вимагали якнайшвидшого прибуття королевича на московський кордон під Смоленськом»²⁹⁹.

Мобілізація перших контингентів українців

У той час у Польщі сформувалися складні внутрішньополітичні умови. Частина патріотичної шляхти підтримувала війну, чому сприяло поширене серед неї негативне сприймання Московії як ворога Речі Посполитої³⁰⁰, але в основній своїй масі поляки не хотіли брати участі в нових війнах. Дослідник К. Тишковський визнав, що під час війни проти Московії у 1614–1615 рр. Польща як «країна, спустошена військовими конфедераціями, грабунками солдатів і постійними війнами, прагнула миру, і було неможливо пояснити шляхті, що домовитися з Москвою можна тільки за допомогою військового тиску». Як наслідок, у польському суспільстві ця війна була непопулярною, дехто її сприймав у Речі Посполитій як «приватну справу короля»³⁰¹.

Було запроваджено обов'язок військової служби, чи, точніше, масовий рух збору добровольців з метою формування ополчення до похідної армії, формальне командування якою доручили королевичу Владиславу. Король планував скерувати великого коронного гетьмана Станіслава Жулкевського (Stanisław Żółkiewski) до Владислава, але коли турецькі та молдавські справи зупинили його на півдні, фактичним командувачем армії був призначений великий коронний литовський гетьман Ян Кароль Ходкевіч (Jak Karol Chodkiewicz), який до того часу забезпечував оборону невеликої армії під Смоленськом³⁰².

В історіографії війни Речі Посполитої проти Московської держави утвердилося хибне переконання, нібито на Москву спочатку вирушили суто польські сили, до яких пізніше приєдналися українці в складі козацького війська. Насправді на Москву вирушило змішане за національним складом польсько-литовське військо, в складі якого були і тисячі поляків та литовців, і багато сотень українців переважно з Наддніпрянщини. Їхньому приєднанню до армії передували проведені мобілізаційні заходи. Король Зигмунт III 10 лютого 1617 р. видав універсал до жителів Київського воєводства з повідомленням про свій наказ, щоб його син «королевич Владислав з тими, які готуються до московської експедиції» вирушив на оборону кордонів, а жителі Київського воєводства «не з примусу ..., але для щастя Вітчизни» збиралися під командуванням київського воєводи і виступили «на захист Вітчизни, сім'ї та майна»³⁰³.

Навесні 1617 р. заклик короля дав бажані наслідки, й поступово до літа того року кампанія збору добровольців на військову службу Речі Посполитої поширилася з Київського воєводства на інші воєводства, особливо на Волинь, де тоді перебувала

²⁹⁹ Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... S. 31, 33.

³⁰⁰ Maciszewski J. Polska a Moskwa 1603–1618: opinie i stanowiska szlachty polskiej. Warszawa: Wyd-wo: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1968. 326 s.; Goszczyński A. Nieprzyjacieli narodu naszego. Historia stosunków polsko-moskiewskich w opinii szlachty Rzeczypospolitej w przededniu i w pierwszych latach wojny 1609–1618. *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Społeczne* (Kraków). 2016. Nr 12 (1/2016). S. 95–118.

³⁰¹ Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... S. 29.

³⁰² Ibid. S. 30.

³⁰³ Каманин И. Очерк гетманства Петра Сагайдачного (съ приложениями). Киев: Типография М. М. Фиха, 1901. С. 12.

армія королевича Владислава. Владислав збирав сили на Волині протягом травня і, повільно стягуючи війська, у червні з Дубна рушив до Крем'яця, щоб встановити там табір³⁰⁴. Характеризуючи поширення до того часу мобілізації на території України, 16 серпня 1617 р. С. Жулкевський констатував у листі київському воєводі Томашеві Замойському, що на Волині «люди князів Збаразьких зібралися вже до Прилук, а інші українські люди також збираються до війська»³⁰⁵.

Після рішення здійснити часткову мобілізацію українців для воєнних дій з Речі Посполитої виступили перші хоругви після збору грошей і укладення домовленості про те, що до них приєднуються мобілізовані шляхтою місцеві селяни. Так, 5 квітня перед королевичем виступив гнєзненський єпископ Гембіцький, який побажав успіху походу для «християнської Речі Посполитої», у відповідь на що почув подяку від Владислава³⁰⁶. Зокрема, 22-річний син короля урочисто отримав з рук Примаса Римо-Католицької Церкви Гембіцького освячений меч і прапор й на чолі війська під захоплені вигуки юрби вирушив у похід, його супроводжували король та королева зі свитою. Військо пішло до Луцька, у якому й навколо нього дислокувалося від 1 травня до 22 червня, звідти – до Крем'яця³⁰⁷.

На початку червня 1618 р. Зигмунт III видав новий королівський універсал із закликом зголошуватися до війни проти Туреччини³⁰⁸. Однак незабаром було досягнуто мирної угоди з турецьким султаном, тож цей документ став прихованим наказом про збір добровольців та резервів для продовження війни проти Московської держави. Одночасно з цим 28 травня король заборонив ввозити продукти харчування з Інфлянт (Лівонії) в Московську державу, тобто фактично оголосив їй економічну блокаду³⁰⁹.

Королевич Владислав майже три місяці збирав сили й тільки у другій половині липня 1617 р. під тиском литовських сенаторів Зигмунт III дозволив своєму синові вирушити на Москву. Невідомо точно, скільки людей мобілізували до того часу до польської армії в Україні, але впевнено можна стверджувати, що їхню кількість обчислювали тисячами, і вона перевищувала 3 000 осіб. Мобілізовано було настільки багато жителів, що частину з них скерували на допомогу для захисту південних кордонів Речі Посполитої від можливих нападів турецьких військових загонів. В умовах турецького терору 16 липня Владислав спрямував за вказівкою свого батька та на прохання Жулкевського частину армії на чолі з Марціном Казановським до р. Дністер³¹⁰.

³⁰⁴Tyszkowski K. *Kozaczyzna w wojnach moskiewskich...* S. 33.

³⁰⁵Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620. Wydał T. Xżul dla miłośników języka i dziejów. Kraków: w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządkiem K. Mańkowskiego, 1868. S. 144.

³⁰⁶Żegnanie KJM Władysława do Moskwy wyjeżdżającego przez JMX Gębickiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego, w Warszawie odprawowane a. 1617. *Львівська національна бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України. Відділ рукописів* (далі – ЛНБ ім. В. Стефаніка НАН України. Відділ рукописів). Ф. 5 (фонд Осолінських). Спр. 204. Арк. 90–93.

³⁰⁷Муханов П. А. *Подлинныя свидѣтельства...* С. 13.

³⁰⁸Uniwersał Zygmunta III, króla polskiego, wzywający obywateli koronnych do obrony kraju przeciw Turkom. Juni A.D. MDCXVIII. *AGAD. Zesp. 354. Dział II. Nr 680 a. K. 2.*

³⁰⁹Uniwersał Zygmunta III, króla polskiego, do urzędników inflanckich, zakazujący wywożenia w granice Moskwy produktów żywnościowych. 26 Mai A.D. MDCXVIII. *AGAD. Zesp. 354. Dział II. Nr 676 a. K. 2.*

³¹⁰Tyszkowski K. *Kozaczyzna w wojnach moskiewskich...* S. 33.

Проблеми фінансування воєнної кампанії

Для всього періоду війни Речі Посполитої проти Московської держави були характерними значні труднощі, пов'язані з відсутністю коштів для оплати військ і найманців Речі Посполитої. З приводу цього 18 жовтня 1617 р. Зигмунт III писав у листі польським комісарам при Владиславі, що «з малих податків на таку велику експедицію дозволених» можна бачити, що вона є недостатньою «для ведення тривалої війни». Тому король ініціював звернення до підскарбіїв Польщі та Литви з проханням збільшити масштаби платні для вояків: «До вельможних підскарбіїв коронного і литовського післані наші листи, щоб гроші скільки можна надсилали». Зигмунт III констатував, що «в минулі дні вже післана частина грошей з Корони, а ще більша сума зі старанням готується й негайно ... буде відправлена для тамтешнього війська», але водночас визнав, що ці кошти є недостатніми і їх вистачить «тільки на дві четвертих»³¹¹.

Отже, коштів, виділених на ведення воєнних дій, суттєво бракувало. За визнанням К. Тишковського, восени 1617 р. польським військам «не вистачало сил, особливо артилерії та піхоти»³¹².

Зважаючи на це, король пропонував збільшити оподаткування підданих. З цього приводу 7 грудня 1617 р. Зигмунт III писав польським комісарам: «Подальше утримання на службі війська, яке перебуває при нашому синові, має відбутися на основі податків, дозволених на минулому сеймі, а також на підставі думок щодо цих податків усіх станів Речі Посполитої, у такий спосіб, щоб через нестачу грошей Річ Посполиту не спіткали такі труднощі, яких ми недавно зазнали». Зигмунт III висловив сподівання, що «цих податків може вистачити ще на одну четверту» виплати боргу за платню воякам польського війська при королевиці Владиславі³¹³.

Проте королю не вдалося зібрати потрібних грошей і політику фінансування польсько-литовської армії у поході на Москву в 1617–1618 рр. можна звести до тези «грошей немає, але ви тримайтеся». Король писав 12 січня 1618 р., що, окрім виділених коштів, «підскарбій коронний готує також іншу суму, яку найближчим часом надішле». Він висловив здивування щодо наміру «тамтешнього війська, що воно погрожує втечею від нашого сина: цього тільки бракувало до іншої ганьби, яку наші солдати наклали на себе своїми вчинками, щоби утікати від командувачів і їх Пана, який перебуває з ними на землі неприятеля». Зигмунт III виправдовував затримку надсилання платні «об'єктивними причинами», а саме складністю збору потрібних податків у воєнний час: «Як сини Речі Посполитої, вони самі можуть добре знати, як часто ... буває важко збирати податки, з якими труднощами діставати гроші; також і те, що жоден монарх й жодна інша країна не є настільки щасливими, щоб завжди, особливо під час війни, могла отримувати гроші, тим більше у нас, де часто одна голова може витратити все, що багато інших зробили на користь Речі Посполитій». Король писав, що він прогнозував такий розвиток подій через ненадійність частини польських вояків: «На минулому сеймі, коли обговорювали цю експедицію нашого сина, вбачали й Ми, що дійде до таких труднощів, бо й Ми самі також відчули непостійність вояків (хоча багато з них запевняли про постійність при нашому синові), боялися того, до чого тепер дійшло». Король висловив сподівання, що комісари

³¹¹ Муханов П. А. Подлинныя свидетельства... С. 116–120.

³¹² Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... S. 34.

³¹³ Муханов П. А. Подлинныя свидетельства... С.122.

вирішать питання про фінансування війська: «Не сумніваємося, що ... докладете усіх зусиль, щоб це військо могло бути утримане, поки, урешті-решт, сейм, який вже наближається, прийме щось ґрунтовне про цю експедицію. Ті гроші, які вислані ..., розподіліть так, щоб, виплативши давніший борг воякам, можна було дати наперед якусь суму також литовському війську, а також піхоті, поки не надійдуть інші гроші...». Водночас король фактично цинічно сподівався, що проблему виплати грошей воякам частково вирішить зменшення війська унаслідок втрат його складу в бойових діях, висловлюючи побажання, «щоб гроші видавали для тієї кількості людей, які перебувають під знаменами, і Нам видається неймовірним, щоб воно [військо – А.Б.] не зменшилося». Він закликав комісарів утримати військо на службі, щоб не дійшло «до великої ганьби й до небезпеки для нашого сина»³¹⁴.

Король знову повідомив комісарам 28 січня 1618 р., що докладає зусиль для пошуку від сейму додаткових джерел фінансування воєнної кампанії і при тому висловив занепокоєння станом справ у польському війську в Московському царстві: «Самі знаємо, що сили тамтешнього війська вельми послаблені, від чого й небезпека нашого сина належним чином не забезпечена. Міркуємо про те, в який би спосіб знайти швидко допомогу. Вже надіслано гроші... Наближається також сейм, призначений найбільше для підтримки московських справ; [сподіваємося,] що на ньому коронні стани охоче погодяться на призначення допомоги, покладаємо [теж] незлу надію на багато сеймиків. Важко тепер здійснювати інші заходи, особливо, через нестачу грошей. Сейм незабаром запропонує для тамтешніх справ способи подальшої допомоги й ґрунтовнішого порятунку, якого нам варто очікувати»³¹⁵.

Однак протягом наступного найважчого зимового місяця (лютого) проблему невиплати заборгованості воякам вирішено не було, 3 березня 1618 р. король фактично вибачався перед комісарами за сповільнення надсилання коштів: «Не є таємницею ..., як багато труднощів буває при зборі податків, і як повільно надходять вони від збирачів до скарбниці й тому нехай не буде дивним ..., що Вельможний коронний підскарбій пізніше надіслав колишню суму, яка вже ... дійшла, як ми дізналися з вашого листа; й та сума, яку теж відправлено, прибуде дещо пізніше 13 березня; сподіваємося, однак, що незабаром її буде доставлено – тим більше, що шляхи ще не зіпсовані». Він просив комісарів намагатися вплинути на військо, «якому ми, так само, як весь Сенат, пишемо, щоб воно терпляче очікувало доставки тих грошей і подальшої грошової допомоги, якої ми сподіваємося від доброго, – нехай дасть Господь Бог – закінчення сейму». Король висловив упевненість, що «військо ... не захоче втечею від нашого сина на вернути на себе вічні сором і ганьбу» й просив також комісарів докласти до цього усіх старань³¹⁶.

Проте сподівання на підтримку сейму виявилися марними. 30 березня 1618 р. Зигмунт III визнав у листі до комісарів: «Недавно скликаний сейм насправді відбувся не так, як ми бажали і як того вимагали різні теперішні потреби Речі Посполитої. Однак ми ретельно обдумуємо й докладаємо усіх зусиль, щоб тамтешнє військо, що перебуває при нашому синові, якнайшвидше було посилене грішми та людьми»³¹⁷.

³¹⁴ Там само. С. 131–133.

³¹⁵ Там само. С. 136–137.

³¹⁶ Там само. С. 143–144.

³¹⁷ Там само. С. 146.

Проте відсутність оплати воєнної служби викликала не тільки невдоволення, а й часто навіть дуже бурхливу реакцію й протести вояків. Так, П. Муханов стверджував, що на початку 1618 р. у таборі Владислава панували «до найвищого ступеня безлад, незгоди і розбрат, що доходили іноді до шалу»³¹⁸.

Незважаючи на всі зусилля короля й запевнення ним комісарів, ні навесні, ні влітку 1618 р. проблему достатнього фінансування воєнних дій Речі Посполитої вирішено не було. На початку серпня 1618 р. Великий литовський канцлер Лев Сапега, якого королевич з Радою і комісарами відправив до Варшави просити в станів і сейму грошей, повернувся й замість очікуваних коштів привіз із собою тільки обіцянки їх виплатити. У відповідь, за словами дослідника П. Муханова, польське «військо, яке не отримувало вже деякий час платні й зазнавало голоду до такого ступеня, що багато людей дванадцять днів не мали шматка хліба, збунтувалося; воно кидало табір цілими партіями і відправлялося бозна-де [*во свояси*]». За його ж твердженням, «крім солдатів, які пішли поодиночі, залишили службу й розійшлися цілі хоругви: Карсінського, Пліхти, Журавінського і Опалінського». Унаслідок «вояцького бродіння» король і Я. К. Ходкевіч почали втрачати авторитет, вояки не хотіли виконувати їхніх наказів, вважали себе обдуреними й не хотіли воювати за пусті обіцянки, тож становище у таборі королевича стало просто катастрофічним. А П. Муханов з цього приводу зробив невтішний для польського війська висновок: «Військо Владислава після цих подій настільки зменшилося, що після підрахунку чисельності, окрім лісовців, скерованих для добування харчових припасів, виявилося усього ледве до 1 000 кінних осіб; урешті й ті, які залишилися, відчуваючи у всьому нужду, відмовлялися від будь-якого підпорядкування»³¹⁹.

Спільні дії польського війська і козаків на початку 1618 р.

У складі польсько-литовської армії в похід на Москву 1617 р. вирушило 11 сотень «важких гусарів», 5 хоругв і 4 сотні «панцирників» (воїнів у залізних обладунках), хоругва та рота і два загони рейтарів (різновид важкої кавалерії – воїни, які носили нагрудні лати і шоломи, були озброєні карабінами, пістолетами та палашами, а іноді мали ударні списи подібно до гусар), дві хоругви списоносців, 5 кінних полків (також і полк «лісовчиків») і 6 100 піхотинців. Разом було не більше, ніж 10 800 вояків. З урахуванням того, що з військом пересувалася невідома кількість польової артилерії та «обслуговувального персоналу», очевидно, що загальна чисельність війська сягала 11 000 вояків. Проте одна частина з них тривалий час перебувала під командуванням Гонсевського під Смоленськом й зазнала втрат у людях, а інша частина воїнів, зібраних для походу на Москву, спочатку була переведена під командування гетьмана С. Жулкевського й приєдналася до основних військових сил Владислава майже через рік після початку кампанії аж біля Можайська, також зазнавши значних людських втрат. З урахуванням цього основна чисельність усієї армії Владислава за найбільшої кількості її вояків сягала від 8 000 до 10 000 осіб³²⁰.

³¹⁸ Там само. С. 42–43; Historia Jana Karola Chodkiewicza. T. 2. S. 106–115.

³¹⁹ Там само. С. 60. Зі слів того ж Муханова, тільки «великими зусиллями комісари встигли заспокоїти обурення, обіцяючи до 28 жовтня заплатити полкам платню».

³²⁰ Муханов П. А. Подлинныя свидетельства... С. 7–10. Детальний перелік відділів польського війська див. також: Majewski A.A. Liczebność polowej armii polsko-litewsko-kozackiej

Від виходу об'єднаних польсько-литовських сил з-під Варшави у складі польських військ також перебували козаки й укомплектовані з них пліч-о-пліч з польськими вояками невеликі військові відділи. Їхня точна кількість невідома, але можна стверджувати, що їх було від 1 100 до 2 000 вояків. Згідно зі щоденником походу на Москву Якуба Собеського, до кінця 1617 р. було укомплектовано 10 козацьких сотень (хоругов) загальною чисельністю 1 100 козаків, якими командували тільки три обрані з їхнього середовища командири (Берко, Держко та Козика), тоді як решту сім очолили польські шляхтичі (Самуїл Ляш, Кохановський, Рожнятовський, Оудзький, Єжи Речицький, Вітославський та Жардецький)³²¹. Відомий дослідник історії України Леонтій Войтович вважає, що в армії королевича Владислава під Вязмою перебувало разом не менше 2 000 козаків³²². Якщо брати цю кількість за максимальну, можна стверджувати, що козаки становили приблизно 1/5 складу вояків армії королевича.

У «Книзі сеунчів» на початку 1618 р. зафіксовано факт наступу понад 2 000 поляків та литовців і майже 10-тисячного козацького війська на Путивль; 28 січня 1618р. із Путивля від стольника, воєводи і князя Григорія Тюфякіна і воєводи Степана Чемесова, зокрема, прибули сеунчі (так називали посланців, які приносили добрі звістки) Олексій (Алексей) Юдін, Олексій Константінов та отаман Андрій (Андрей) Грінев, які повідомили, що опівночі 5 січня під Путивль підійшли загоны князя Юрія Вишневецького, а з ним 1 200 осіб. Вони взяли приступом великий острог і три дні намагалися захопити місто, перекрили джерела постачання води, а проти ночі, 15 січня, місто намагалися взяти штурмом з чотирьох боків, тоді загинуло понад 1 000 осіб. Місто відбили, й «литовські загоны» з великими втратами повернулися, звідки прийшли. У середині лютого 1618 р. козаки здійснили наступ на Воронеж, а 21 лютого з Воронежа від воєвод князя Василя Пронського і Артемія Лодигіна прибули сеунчі Іван Стрешнев та Артjom Буланов, які повідомили, що приходили під Воронеж литовські загоны і 5 000 «черкаси», місто й острог двічі приступом з усіх боків брали, місто й посади відбили, прапори, литаври і литовців взяли, посади випалити не дали. З Дорогобужа 18 травня 1618 р. від боярина, воєводи і князя Ю. Я. Сулешева прибув Петро (Петр) Борятинський, який повідомив, що 14 травня приходили під Дорогобуж «литовські загоны» і «черкаси», був бій, супротивника розгромили вщент і захопили прапори, труби, литаври і 240 полонених³²³.

Однак записи в «книзі сеунчів» потребують критичного сприймання й верифікації з огляду на те, що деколи в ній були зафіксовані дані «фальшивих сеунчів», які прибували до Москви з метою отримати нагороду за неправдиві звістки про вигадані напади ворога й вигадану ними ж інформацію про перемогу над нападниками. Звістки про захоплення козаками таких міст, як Путивль, Рильськ та Курськ не відповідали дійсності – насправді до укладення Деулінського миру вони

podczas wyprawy moskiewskiej królewicza Władysława w latach 1617–1618. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* (Białostok). 2008. Nr. 45. S. 5–12.

³²¹ Majewski A. A. Moskwa 1617–1618... S. 202.

³²² Жолкевський С. Початок і успіх Московської війни за панування короля й. м. Сігізмунда III, за регенту й. м. пана Станіслава Жолкевського, воєводи київського, гетьмана польного коронного / пер. з пол. Л. Войтович. Біла Церква, 2019. С. 23 (прим.).

³²³ Документи російських архівів... Т. 1. С. 72–73.

перебували під контролем царських воєвод, які організували власні походи на територію Речі Посполитої³²⁴.

Перемовини гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного з комісією Речі Посполитої восени 1617–1618 рр.

У той час серед козацтва відбувалося утвердження самоусвідомлення як українського військового стану, географічно розміщеного на прикордонні. Ці території називали окраїнними («українні землі»), згодом «українськими», врешті в офіційних універсалах польських королів, рішеннях сейму й офіційному листуванні вищих польських сановників щодо них вживали загальний термін «Україна», вкладаючи в нього насамперед власне бачення і трактування цих земель як прикордоння Речі Посполитої. Коли чисельність козацтва почала збільшуватись і місця їхнього проживання й зосередження значно зросли, поширились процеси національного самоусвідомлення козаків як провідної верстви «народу руського», то утвердилося і сприймання руських етнічних земель як заселеного ними великого територіального простору від Білорусі до Чорного моря. 11 травня 1602 р. гетьман Іван Куцкович у листі до галицького старости Юрія Струся при окресленні контрольованої козаками території стверджував, що, «почавши від Могилева на всі України [*wszitkie Ukrainy*] аж до гирла Дніпра – усе це є місцями наших зупинок»³²⁵.

Обраний гетьманом Війська Запорізького П. Конашевич-Сагайдачний вирішив довести його кількість до 20 000 козаків й, щоб випередити протести польських комісарів проти збільшення чисельності козацького війська, у середині квітня 1615 р. вислав посланця до короля Зигмунта III, якому заявив про готовність козаків у будь-яку хвилину виступити в похід проти Туреччини чи Московської держави. Про це стало відомо послам Федора Желябузького та піддячого Семена Матчина (наприкінці грудня 1614 р. їх делегували для ведення переговорів з польськими комісарами), серед документів яких за 1615 р. зберігся запис (там, однак, кількість козацького війська було перебільшено удвічі) про те, що «вийшло ж бо із Запорогів черкас із 40 000 й післали ж бо до короля: куди король накаже йти – Турську ж бо землю воювати або Московську землю» (цитати подано в перекладі автора)³²⁶.

Однак більше року на пропозиції П. Конашевича-Сагайдачного у Варшаві не реагували так, як цього очікував гетьман. Тоді ще залучення козаків до походу на Москву не було актуальним питанням політики Речі Посполитої. Першочерговим завданням щодо козаків вважали стримання зростання їхньої чисельності й припинення воєнних походів проти Туреччини. Зміст листів Зигмунта III до комісії з ведення переговорів із козаками від липня до початку жовтня 1617 р. виразно свідчить, що в той час найважливішим для Речі Посполитої було забезпечити припинення цих походів, які могли спровокувати турецько-польську війну й змусити вивести армію королевіча Владислава з Московської держави³²⁷.

³²⁴ Книга сеунчей 1613–1619. *Памятники истории Восточной Европы*. Москва; Варшава. 1995. Т. I. С. 92–93.

³²⁵ AGAD. Archiwum Zamojskich. Nr 3036. K. 41.

³²⁶ *Памятники дипломатических сношений...* Т. 142. С. 578.

³²⁷ *Universal Krola JMci na Commissia z Kozakami Zaporoskimi*, Zygmunt z laski Bożej Król Polski, trzeci, wielki Xiąże Litowski, Ruski, Pruski, Mazowiecki, Żmudzki, Inflantzki y Szwecki, Gothski, Wandalski Dziedziczny Król. Dan w Warszawie. Die 15 Juli Roku 1617. Sigismundus Rex.

Скервуючи козаків із Запорізької Січі в похід на Москву, у Речі Посполитій розраховували вирішити відразу кілька завдань. По-перше, і це було найголовніше, важливо було отримати основну військову силу для організації походу й війни проти Московського царства. По-друге, у такий спосіб можна було на якийсь час стримати наростання соціальних антагонізмів, що могли викликати нові козацькі повстання. І, по-третє, скерування основної маси козацтва в похід на Москву автоматично відвертало головне вістря його боротьби проти Туреччини, мир з якою в цей час був як ніколи потрібен для Речі Посполитої, щоб не допустити до війни на два фронти, на яку, як уже було згадано, в той час дуже розраховували у Кремлі. Королю та комісарам вдалося-таки досягнути бажаного. У таборі в місцевості Стара Ольшанка над р. Рось 28 жовтня 1617 р. укладено так звану Росавицьку угоду, в пунктах якої зафіксовано, що козакам «щороку даруємо їм від ЙКМ [Його Королівської Милості – А. Б.] тисячу злотих та сімсот комплектів каразії [тут йдеться про сукно для пошиття одягу для козаків – А. Б.] й усе це щороку має бути передане їм у Києві на свята». Містилася невідгідна для козаків умова, сформульована так: «А оскільки їх зібралось так багато, що такому великому їх згромадженню важко буде вчинити порядок, то щоби з тих своїх куп інших розпустили й зменшили їх». У відповідь П. Конашевич-Сагайдачний заявив, що виділених коштів вистарчить виплатити платню тільки для 1 000 козаків, а для оборони підконтрольної їм території від можливих нових нападів турецьких загонів та війська Кримського ханства потрібно значно більшу кількість оборонців. Ось як це, зокрема, було зафіксовано в протоколі переговорів комісарів із Конашевичем-Сагайдачним: «Однак нам [комісарам – А. Б.] сказали, що тих грошей та сукна ледве вистарчить для 1 000 людей, а для утримування тамтешніх місць потрібна більша маса людей. У цьому [питанні] залишили собі [право] вільного прохання до ЙКМ нашого Милостивого Пана й до станів, презентованих на сеймі, як і щодо [підтвердження] вольностей, які стародавнім козакам від колишніх Їх Милості королів були надані в давнину і які підтвердив ЙКМ, щоб вони в них залишилися в цілості й не були порушені; у разі, якби вони ті свої прохання внесли на найближчий майбутній сейм до ЙКМ через своїх посланців, просили нас, щоб вони підтримали їх в Його Милості короля»³²⁸.

Принципово важливим для розуміння логіки дій П. Конашевича-Сагайдачного є зміст умов політичних угод, що передували приєднанню козацького війська до армії королевича Владислава під Москвою. Так, 31 жовтня 1617 р. П. Конашевич-Сагайдачний у листі з місцевості над р. Рось до С. Жулкевського як голови комісії Речі Посполитої для переговорів із козаками та до інших комісарів просив

ЛННБ ім. В. Стефаніка НАН України. Відділ рукописів. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 475. Арк. 79–81; Universal Krola JMci na Commissia z Kozakami Zaporoskiemi, Zygmunt Trzeci z Bożej laski Król Polski, Wielki Xiąże Litowski, Ruskie, Pruskie, Mazowieckie, Żmudzkie, Inflantzkie y Szwedki, Gothski, Wandalski dziedziczny Król. Dact. w Warszawie. Die 3 Septembris. Roku 1617 Panowania krolów naszych roku 32 y szwedzkiego 26. Sigismundus Rex. *ЛННБ ім. В. Стефаніка НАН України. Відділ рукописів.* Ф. 5. Оп. 1. Спр. 475. Арк. 82–83; Universal Krola JMci na Commissia z Kozakami Zaporoskiemi, Zygmunt Trzeci z Bożej laski Król Polski, Wielki Xiąże Litowski, Ruskie, Pruskie, Mazowieckie, Żmudzkie, Inflantzkie y Szwedki, Gothski, Wandalski dziedziczny Król. W Warszawie. Die 13 O[cto]bris 1617. Sigismundus Rex. *ЛННБ ім. В. Стефаніка НАН України. Відділ рукописів.* Ф. 5. Оп. 1. Спр. 475. Арк. 81–82.

³²⁸ Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce z rękopisów, tudzież drukowanych. Lwów: Wytłocznia Narodowa Ossolińskich, 1833. T. VI. S. 113–117.

забезпечити гарантування «прав наших, від ЙКМ Пана нашого наданих» й право мати «старшого . . . , який би з війська нашого гідний і до того здатний, нами самими й ніким іншим був обраний, а через Його Милість пана коронного гетьмана був затверджений». П. Конашевич-Сагайдачний обіцяв, що «той, який старший, і все товариство будуть брати платню від ЙКМ; будуть попереджувати про неприятеля Святого Хреста й обороняти переправи, як це чинили наші предки, і ми також хочемо і обіцяємо і зобов'язуємося служити ЙКМ Панові нашому милостивому й усій Речі Посполитій». Військо запорізьке мало залишатися на місцях постійного розміщення й зобов'язувалося припинити морські походи Чорним морем проти Туреччини й звільнити усіх купців, різників та інших потрібних фахових людей і надалі не приймати «без волі ЙКМ і пана коронного гетьмана»³²⁹.

Незалежно від укладання Росавицької угоди в жовтні 1617 р. козаки, по суті, висунули ще один ультиматум: якщо їм не буде видано платні й не буде їх забезпечено одягом, вони не вирушать у похід на Москву. Інформація про плани Варшави залучити українських козаків до походу проти Московської держави незабаром стала відома у Кремлі, 1 січня 1618р. полонений шляхтич Желобовський розповів, що його сотня під Різдро прийшла з Вязми в Погоріле, де їм наказано розквартируватися до католицького Великодня й очікувати приходу «запорізьких черкас» і, дочекавшись, разом йти через інші села під Москву. Полонений також розповів, що під час перебування у Вязмі туди прибули послі від запорізьких козаків, які повідомили, що тільки поблизу Могилева їх зібралось 6 000 і за дотримання певних умов вони готові вирушити на допомогу королеви Владиславу. Цю інформацію 28 січня доповнив у своїй розповіді полонений слуга П. Дековського, який повідомив про те, що козацькі посланці до королеви Владислава перебувають у Могильові й вимагають прислати наперед виплату козакам грошми та сукном, бо в разі відмови весною козаки до королеви не прибудуть. Того ж дня інший полонений, слуга П. Злоткова, підтвердив, що навесні у Вязмі очікують прибуття гетьмана С. Жулкевського і запорожців, з якими королеви Владислава планує йти походом на Москву³³⁰.

Тому фактові, що влітку 1617 р. на Московську державу вирушила тільки об'єднана польсько-литовська армія, можна дати одне цілком логічне пояснення: спочатку керівництво Речі Посполитої, мабуть, наївно сподівалося, що зможе завойовувати Москву й досягнути політичної мети війни без допомоги козацького війська. Очевидно, політики й військові вважали достатнім те, що у складі наступальної армії будуть зачислені на службу до неї окремі групи козаків у різних її сотнях, особливо у складі полку Лісовського. Однак перші втрати, труднощі ведення війни й проблеми з оплатою служби вояків спонукали керівництво Речі Посполитої шукати порозуміння з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним з метою забезпечити прибуття очолюваного ним козацького війська на допомогу силам королеви Владислава. Через рік після початку походу гетьман погодився допомогти в разі вирішення важливих умов політичного характеру. Якщо навесні 1615 р. на початку

³²⁹ Pismo od Kozaków zaporoskich Jeo Msci Panu Stanisawowi Żółkiewskiemu, wojewodzie Kijowskiemu, Canclerzowi i Hetm. Coron. i szl. PP. Comisarzom dane w obozie nad Rosssya rzeką. Działo się w obozie nad rzekę Rosyę dnia ostatniego Oktobra Roku 1617. Piotr Konaszewic na ten czas woyska J.L.M. Zaporoskiego Hetman ręką swą [i inne]. *ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів*. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 475. Арк. 78–79.

³³⁰ Документи російських архівів... Т. 1. С. 116–118.

свого гетьманування П. Конашевич-Сагайдачний спершу тільки задекларував лояльність щодо Речі Посполитої, то через півтора року, свідомий того, що польська армія королевича зупинила свій похід на Москву й потребує військової допомоги для його продовження, наважився висувати вимоги. Ось як описав його перемовини з польськими комісарами та наслідки цих розмов Д. Яворницький: «Сагайдачний, вислухавши поляків, не відразу погодився на їхнє прохання. Він запропонував їм такі умови: 1) розширення козацької території; 2) свобода в Україні православної віри; 3) збільшення кількості козацького війська; 4) визнання Польщею судової й адміністративної автономії України. Польські король та сенат, які опинилися в критичному становищі, погодилися на всі ці вимоги... Була потрібна ще для підкріплення обіцянок короля та сенату згода загальнодержавного сейму, але угоду укладали нашвидкуруч через поспіх справи...»³³¹.

Збір основних козацьких сил для участі в поході

До кінця березня 1618 р. для походу на Москву зібралось 12 000 українських козаків. Однак кількість нових добровольців швидко збільшувалася й незабаром під командуванням П. Конашевича вдалось зібрати козацьке вісько чисельністю 20 000 вояків. Інформацію саме про цю кількість знаходимо в більшості повідомлень розвідки у Посольський приказ і саме це число підтверджує більшість джерел. Таку кількість вояків зібраного козацького війська 3 березня 1618 р. названо у розповіді полоненого шляхтича А. Савицького зі згадкою про те, що в районі Корсуня і Богуслава зібралось до 20 000 козаків. В іншому повідомленні 26 квітня 1618 р. у Посольський приказ цю інформацію було ще раз підтверджено. Полонений гайдук П. Рахоцький розповів, що «зібрано черкас двадцять тисяч, а де стоять, того не відає, і королевич тим черкасам велів йти до себе у Вязьму»³³².

Страх сприяв поширенню найрізноманітніших чуток, однією з яких стала хибна інформація про те, нібито козаків зібралось удвічі більше – 40 000. В отриманій 3 березня 1618 р. записці з переказом розповіді полоненого шляхтича М. Жирицького цю інформацію було підтверджено з уточненням, що готові до походу на Москву українські козаки зосереджені під Білою Церквою і під Фастовом. Після 27 квітня 1618 р. цю ж перебільшену кількість назвав полонений слуга Я. Михайлова³³³.

Утім, цілком можливо, що на заклик П. Конашевича-Сагайдачного козаків для походу на Москву зібралось набагато більше, ніж 20 000 осіб, і саме «надлишок» від потрібних сил було скеровано на південь для підтримки сил гетьмана С. Жулкевського. Між тим загроза з боку Криму для Речі Посполитої тоді була ще доволі відчутною. Усвідомлюючи найбільшу небезпеку для Московського царства від дій на боці Польщі українських козаків, у Кремлі намагалися посварити кримського хана з королем, формуючи в хана образ козаків як найбільших ворогів кримського ханства і Туреччини. З цього приводу 2 квітня 1618 р. думний дяк Петро (Петр) Третьяков заявив послам Кримського хана у Посольському приказі, що король Речі Посполитої у листі до боярів написав, що йому не зможуть протистояти навіть разом Московське царство

³³¹ Эварницький Д. И. Гетманъ Петръ Конашевичъ Сагайдачный. *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии*. Екатеринослав, 1913. Вып. IX. С. 25.

³³² Документи російських архівів... Т. 1. С. 118–121.

³³³ Там само. С. 118, 121–122.

і Кримське ханство, кримський хан зміг врятуватися втечею від запорізьких козаків і сам турецький султан просить короля забезпечити йому від них мир і спокій³³⁴.

Остаточне укладання домовленостей про дії козацького війська

У середині травня 1618 р. до м. Вязьма прибули послы від українських козаків, яких Владислав прийняв, вислухав і, відпускаючи, попросив передати їм, щоб вони швидше поспішали на допомогу польському війську. 13 червня у Приказному столі отримали запис про це полоненого слуги В. Гаврилова. Після наближення до кордонів Московського царства основні сили козацького війська вирушили в напрямку Москви, інші отримали наказ взяти в облогу окремі міста. Козацький полк під командуванням Казановського, наприклад, у середині травня зупинився під Вязьмою на короткій перепочинок, після якого вирушив на Калугу³³⁵.

Із Можайська від стольника, воеводи і князя Петра Пронського й Івана Колтовського 21 травня 1618 р. прибув сеунч Істома Стогов, який повідомив, що Істома і Федір Устимови побили литовців, татар і козаків, від яких забрали як трофеї прапори й литаври³³⁶. Незабаром після цього до королевича Владислава планувало прийти 2 000 українських козаків і окремих загін «лісовців»; 26 травня 1618 р. полонений слуга Т. Михайлова розповів про очікуваний прихід лісовчиків, 2 000 гусарів і 2 000 запорожців, які нібито збиралися наступати на Можайськ. З того ж приводу через місяць, 26 червня 1618 р., у Посольський приказ надійшла записка з інформацією, отриманою від полоненого слуги Я. Нечецького. Слуга розповів, що «він чув від пахолків [інших слуг – А. Б.], що до королевича буде послано брата Лісовського із запорізькими черкасами, а черкас буде дві тисячі». У процесі аналізу обставин підготовки козаків до «московської кампанії» залишається додати, що переважна більшість українських козаків підтримала ідею походу на Москву. Тільки невелика частина козаків головно з прикордонних із Московським царством земель заявила про готовність служити їхньому цареві³³⁷.

Структура, озброєння та вояцький склад війська П. Конашевича-Сагайдачного

За родом військ козацьке військо П. Конашевича-Сагайдачного складалося з піхоти та кінноти, а на озброєнні мало здебільшого «холодну» зброю (шаблі й ножі), легку вогнепальну зброю (пістолі), петарди та 17 легких гармат. За класифікацією воїнів за реєстровим статусом, крім внесених у списки фінансованих козаків, у козацькому війську були також джури (від перського *товариш, зброносець*), на відміну від стереотипного трактування цієї категорії воїнів як козацьких слуг чи свого роду «денщиків», цим терміном, запозиченим з тюркської, називали козаків, не внесених до компутів (списків реєстру), які не отримували плати за службу, а тільки частину військової здобичі (трофеїв, здобутих унаслідок бойових дій)³³⁸.

³³⁴ Документи російських архівів... Т. 1. С. 120.

³³⁵ Там само. С. 124, 125.

³³⁶ Книга сеуньщиков с 121 по 126 год. *Российский государственный архив древних актов в Москве* (далі – РГАДА). Ф. 210 (Разрядный приказ). Оп. 6 (Книги Московского стола. 1626 г.). Кн. 2. Л. 130.

³³⁷ Документи російських архівів... Т. 1. С. 123–125.

³³⁸ Початок і успіх Московської війни... С. 23 прим.

За реєстром війська гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного (на зламі 1617–1618 рр.) у складі його 12 полків налічувалося 16 308 осіб, розподілених так: гетьманський полк – 1 560 козаків, Михайла Дорошенка – 1 450, Теморовського – 1 200, Курила – 1 407, Богдана Конші – 1 360, Мартина Пневського – 1 400, Андрія Наливайка – 2 330, Захаринівського – 1 360, Вошивого – 1 160, Бонькового – 1 200, Версуновського – 1 430, пушкарів та візників – 451³³⁹. Зокрема, П. Сас вважає, що під час походу на Москву через проведення часткової мобілізації у Київському воеводстві наприкінці 1617 р. загальна чисельність козацького війська перевищила 20 000 вояків (разом із 3 000 козацьких джур). Відбулися також структурні зміни, унаслідок об'єднання чи «злиття» двох полків в один було укомплектовано шість полків (під командуванням М. Дорошенка, Б. Конші, А. Наливайка та двох інших полковників), найбільшим із яких був гетьманський полк з 6 000 козаків³⁴⁰.

Списки полонених пізніше українських козаків із зазначенням місцевостей, з яких вони походили, однозначно спростовують нав'язувану в документах Московської держави й згодом окремими авторами з періоду Російської імперії інформацію про те, що участь у поході на Москву брали нібито тільки «запорозжці» або козаки із Запорізької Січі. Насправді, крім них, були й оплачувані реєстрові козаки з тих міст, звідки вони походили й де виконували службу, а незабаром після походу в тих містах були дислоковані сформовані з них постійні козацькі полки. Згідно зі списками, полонені українські козаки були уродженцями і жителями таких міст здебільшого Правобережної України: Крилов, Корсунь, Канів, Переяслав, Київ, Бориспіль під Києвом, Черкаси, Біла Церква, Пирятин, Оржищев, Борщогоул, Фастів, Київський повіт, Коростишев, Лубни, Босани, Волшенка, Димер, Золотоноша, Ходурков, Вишгородок, Животов, Горностайполь, Потребище, Білогородка, Шклов, Мозир, Барішовка, Лукомль, Остр, Березань, Гостомль, Самогород³⁴¹.

Приготування до оборони у Московській державі

Напередодні наступу козацького війська йому на шляху протистояли значні сили супротивника³⁴². Як свідчить «Розрядний розпис» (Разрядная роспись), датований кінцем 1616 р., на початку 1617 р. оборону в головних, розмішених на шляху козацького війська 20 містах утримували такі воеводи й князі:

1) Коломна – Борис Нікітович Приїмков-Ростовський, сотня чисельністю 100 стрільців, а також 445 осіб гарнізону (серед них «посадські люди» й різні добровольці, трактовані як «охотники»), або разом 545 людей;

2) Кашира (у тогочасних документах – Кошира) – князь Пьотр Владімірович Мосальський, з яким 115 стрільців з сотником, артилерійська сотня чисельністю 80 осіб (в якій служили гармаші (*пушкари* й *затиницики*), 36 «чернослободців», або разом 251 людина;

³³⁹ Початок і успіх Московської війни... С. 24 прим.

³⁴⁰ Сас П. М. Запорозжці в польсько-московській війні... С. 317.

³⁴¹ Документи російських архівів... Т. 1. С. 225–226.

³⁴² Детальніше про становище на землях на шляху просування козацького війська на Москву напередодні його походу див.: Зенченко М.Ю. Южное российское порубежье в конце XVI – начале XVII веков. Москва, 2008. С. 150–160.

3) Серпухов – князь Іван Львович Мосальський і з ним 12 місцевих козаків, 30 «пушкарів» та «затинщиків», двоє посильних (*розсылыцики*) й 75 «всяких жилецьких людей», або разом 119 осіб;

4) Переяславль поблизу Рязані – Іван Олександрович Колтовський, з яким було 310 міщан: дворян та боярських дітей як основи міського ополчення, 112 людей з Рязані, 75 з Понискви й 200 стрільців, 40 волзьких татар (*бардаковские татары*), 32 «кормових людей», 50 гармашів: 10 «затинщиків» або разом 829 осіб;

5) Михайлов – Яків Васильович Колтовський, з яким було 32 дворян та боярських дітей з Пехлетська й 41 людина з Кобильська, 40 прибулих з України на царську службу (яких називали «черкаси михайловські»), 134 кінні стрільці, 40 гармашів і затинщиків, 13 ремісників та купців і 12 «охотників», або разом 312 осіб;

6) Нікола Зарайський (тогочасна назва – *Никола Зарайский*, нині Зарайськ) – Тімофій Андреевич Павлов, з яким було 47 дворян та боярських дітей із Заостринська під Рязанню, 170 з Перевицька, 70 стрільців зі сотником, 60 гармашів і затинщиків, 67 «посадських людей», 52 слуг (*дворники*), або разом 456 осіб;

7) Пронськ – Григорій Челюстін, з яким було 411 дворян, боярських дітей, рязанців і прибулих з Кам'янська та 19 стрільців, або разом 430 осіб;

8) Рязьк – Лаврентій Олександрович Кологривов, з яким було 173 боярських дітей, 42 «помісних отаманів» та 260 донських козаків, або разом 475 осіб;

9) Донков – Андрей Григорович Хотяїнцов і з ним 100 місцевих вартових козаків, сотня донковських стрільців (90 осіб), й козаки (50 полкових, 100 з-під Смоленська, 14 місцевих), 20 гармашів та затинщиків, або разом 274 особи;

10) Шацьк – Іван Григорович Желябовський й з ним 210 дворян, боярських дітей та 300 стрільців, які прибули з-під Смоленська, і 2 козаки, або разом 512 осіб;

11) Калуга – Іван Федорович Троекуров, з яким був найбільший гарнізон разом із мобілізованими й прийнятими на службу жителями навколишніх сіл: 3 дворян й 2 жителів Москви, 64 дворян та боярських дітей, 133 повноправних міщан і 64 новоприбулих жителів міста, 41 людина з с. Козлічі, 57 із Мединцева, 31 з Воротинцева, 37 із Серп'ян, 57 з с. Олексинці, 46 з Лихвина, 61 житель мав прибути з Ярославця Малого й 169 осіб – з Белевців, разом їх мало бути 768 осіб; крім них, у місті була сотня московських стрільців або 100 осіб, яких скерував князь Іван Хованський, дві сотні московських стрільців або 200 осіб, яких скерував до міста Розрядний приказ, 36 гармашів та затинщиків, 26 кравців та ремісників, 987 «посадських осадних людей», 35 «різничинців» (попи, диякони, вдови з неповнолітніми дітьми), 36 «московських торгових людей», 10 людей з категорії «*ямщики и охотники*», 50 прибулих (*схожих всяких людей*), 35 боярських слуг (*дворники*), 40 селян з с. Ромодановського, або разом 2 287 осіб;

12) Лівни – Тімофій Васильович Ізмайлов і Петро Прокофійович Данилов, з якими було 520 осіб з керівництвом (з колишніх 820 місцевих мешканців 300 тимчасово передали князеві Дмитру Пожарському, у розпорядження якого перевели також 300 козаків із місцевого гарнізону), сотня чисельністю 100 стрільців на чолі з сотником, 60 інших козаків на чолі з отаманом Михайлом Головіним, разом 824 особи з тими, які згодом повернулися від Пожарського;

13) Єлець – Василь Григорович Ромодановський та Семен Романович Лодигенський, з якими було 646 місцевих жителів (яких спочатку було 846, але

потім їхня кількість зменшилася після того, як 200 передали під командування Д. Пожарського), 300 козаків на чолі з головою Петром Зайцевим, 300 козаків (з яких 100 мали супроводжувати турецьких послів до Азова), 300 козаків на чолі з головою Агафієм Опухтіним (яким також було наказано перейти у підпорядкування Д. Пожарського), 200 стрільців на чолі з головою Філіпом Тюніним, козацька сотня Михайла Ташликова, 38 гармашів і затинщиків, 18 охоронців («воротники»), 168 боярських дітей та слуг («дворники»), 450 членів сімей козаків, 41 «захребетник» (мабуть, мова про неповносправних), 12 гармашів і затинщиків, 48 козацьких помічників («казачьи дворники»), 48 «бобилів», або разом 1 969 осіб;

14) Лебедянь – Матвій Челноскін, з яким було 470 осіб;

15) Оскол – Федор Тимофійович Соковпін, з яким було 856 осіб;

16) Болхов – воєвода і стольник Степан Волхов-Волинський, з яким була 551 особа,

17) Белєв – Іван Постніков, з яким було 180 місцевих козаків;

18) Перемишль над р. Ока – Юрій Нікіфорович Дьяков і з ним сотня ратних людей (85 осіб): 70 стрільців, 15 гармашів та затинщиків.

Отже, кількість оборонців у 18 містах сягала 11 425 осіб тільки в мирний час³⁴³. Навіть якщо відняти від них півтори тисячі осіб з урахуванням того, що до них у деяких місцевостях, крім військовослужбовців, додали членів сімей і загалом невійськових людей, можна впевнено стверджувати, що тільки у згаданих 18 містах на початку війни козацькому війську протистояло понад 10 000 добре підготовлених боєдатних людей, спроможних стримувати штурми й захищати надані для оборони укріплені населені пункти. Якщо додати джерела поповнень і резерви, охоплені мобілізацією після початку кампанії, можна впевнено стверджувати, що загальне співвідношення сил було явно не на користь П. Конашевича-Сагайдачного.

Разом на прикордонних землях на шляху війська П. Конашевича-Сагайдачного до кінця 1617 р. було дислоковане професійно підготовлене «рухоме військо» загальною чисельністю 8 647 осіб, у складі якого було шість загонів (полків, які були дислоковані у Коширі, Серпухові, Лебедяні, Лівнах, Єльці й Болхові). Хоча у 1618 р. з різних причин (переважно через невивплату їм платні царськими воєводами) з них залишилося тільки 5 672 людей, їх доповнило багато сотень оборонців у міських гарнізонах. Зазвичай у кожному великому місті гарнізон сягав від 800 до понад 2 000 осіб. Згідно з «розрядним розписом», на початку 1617 р. у Рязані (у фортеці в Переяславлі під Рязанню) було 829 людей «городового війська», у Калусі – 2 109, у Лівнах – 824, а в Єльці – 1969³⁴⁴.

Очевидно, що у наведених чисельних показниках станом на початок 1617 р. було зафіксовано невеликі дані про «ратних служилих людей» на час спокою, оскільки в мирний час було не вигідно утримувати велику кількість людей, тому що це вимагало стягування додаткових податків і поборів з незаможних місцевих жителів і могло викликати їхнє невдоволення й соціальні протести. Але з початком воєнних дій шляхом мобілізації чисельний склад оборонців міст зріс. Хоча

³⁴³ Інформацію наведено й загальні підрахунки здійснено автором на підставі дослідження І. Бєляєва: Бєляев И. О сторожевой, станичной и полевой службъ на польской Украинѣ Московскаго государства до царя Алексѣя Михайловича. Сочиненіе И. Бєляева. Москва, 1846. С. 43–48.

³⁴⁴ Там само. С. 35–36.

їхня загальна кількість не зафіксована в статистичних документах того часу, є підстави стверджувати, що 20-тисячному козацькому війську протистояли значно більші сили, «ядром» яких було понад 5 700 професійно навчених військовій справі «ратних людей», посилені найманими контингентами астраханських, терських і донських козаків та іноземцями (серед яких були татари, німці, французи й навіть вихідці з України), кількома тисячами мобілізованих місцевих «служилих людей», «боярських синів», дворян та підвладних їм селян, які проживали на землях, «пожалуваних государем» дворянам.

Не можна не відзначити й того факту, що з початком походу армії королевича Владислава на Москву на початку 1618 р. відбулися певні якісні та кількісні зміни, зокрема ротація воєвод. Насамперед царськими указами були замінені воєводи у більшості міст. Достатньо згадати принаймні про частину цих призначень. Новими воєводами, наприклад, були призначені:

– у Коломні – спочатку тимчасово князь Дмитрій Іванович Пожарський, а після нього в серпні–вересні – князь Григорій Костянтинович Волконський (після втечі якого до Москви його наступниками на початку жовтня стали Борис Ростовський та Потап Нарбеков (у документах того часу їх названо дещо інакше – *Бориско Ростовской* та *Потатко Нарбеков*)³⁴⁵;

– у Серпухові – князі Микифор Мещерсков та Федор Шишкін³⁴⁶;

– у Михайлові – Степан Михайлович Ушаков³⁴⁷, Рязську – Михайло Трусов³⁴⁸;

– у Калuzі – князі Афанасій та Микита Гагаріни³⁴⁹;

– у Лівнах – князь Микита Черкаський (крім цього прізвища, яке наводять історики, у документах можна виявити іншу його версію – Черкасов) одночасно з колишнім воєводою князем Петром Даниловичем (з яких перший згодом потрапив у полон до козаків, а другий був вбитий під час оборони міста³⁵⁰);

– в Єльську – Андрей (у документах того часу *Ондрей*) Полев³⁵¹;

– у Лебедяні – Семен Леонтьєв (який втік на звістку розвідки про наближення до міста козацького війська)³⁵²;

– у Тушино – князь Михайло Матвєєвич Бутурлін³⁵³.

Відбулося також перегрупування сил міських гарнізонів, чисельний склад яких було збільшено після виданих царських грамот до підданих царя із закликом виступити на захист Московської держави. Знання місцевості й найкоротших шляхів сполучення давали містам перевагу: якщо містам загрожував напад, вони через посланців просили допомоги, й посилені укріплені гарнізони могли оперативнo скеровувати свої резерви для їхнього посилення та оборони. У ході поширення

³⁴⁵ Документи російських архівів... Т. 1. С. 232.

³⁴⁶ Там само. С. 244.

³⁴⁷ Там само. С. 233.

³⁴⁸ Там само. С. 240.

³⁴⁹ Там само. С. 216, 230.

³⁵⁰ Там само. С. 129.

³⁵¹ Там само. С. 130.

³⁵² Там само. С. 219.

³⁵³ Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... S. 48. Детальніше про призначення воєвод у містах, що були об'єктом воєнних операцій козацького війська, див.: Барсуков А. П. Списки городовых воевод и других лиц воеводского управления Московского государства XVII столетия. Москва, 2010.

території бойових дій в окремих місцевостях це дало царським збройним силам ситуативну тактичну перевагу над козацьким військом і зашкодило успішним штурмам козаками кількох міст на шляху до їхнього просування на Москву.

Воєнні операції П. Конашевича-Сагайдачного улітку 1618 р.

Могилевський купець Л. Власов 3 березня 1618 р. розповів під час опитування у Приказному столі про те, що запорожці у Вязьму не підуть, а отримали наказ Зигмунта III йти на Москву через Путивль і Сіверську землю. Зі слів Власова, у Посольський приказ передали звістку про те, що після Великодня «вказав ж бо король з України зі своїми людьми та із запорізькими черкасами і з гайдуками йти ... на Київ, а з Києва на Путивль та на північ»³⁵⁴.

Одним шляхом на Москву вирушило 12 000 українських козаків, іншим шляхом – ще 8 000. В отриманому 6 травня записі розповіді полоненого слуги Камашинського з цього приводу було сказано, що «до королевича з Польщі йдуть дванадцять тисяч запорізьких черкас, і незабаром чекають [приходу] Казановського і черкас». Майже одночасно з першим контингентом вояків козацького війська на початку травня 1618 р. наступні 8 000 козаків також вирушили у похід на Москву. У переданому 26 травня у Посольський приказ записі розповіді полоненого слуги Я. Судетського з цього приводу констатовано, що «тижнів зо три тому король прислав із Польщі з гінцями листи ..., а посилає король до королевича у похід із перемишльським старостою вісім тисяч запорізьких черкас»³⁵⁵.

Тимчасовим місцем збирання козацьких сил стало Київське воєводство, де козаки розквартирувалися на кілька тижнів. Безпосереднім приводом до їхнього остаточного виступу, крім політичних причин домовленостей з королевичем та з міркувань воєнної доцільності, стали чисельні скарги польських магнатів цього воєводства, невдоволені вимушеною необхідністю утримувати 20 000 козаків за рахунок сільських угідь та селянських господарств на магнатських землях³⁵⁶.

Після тимчасового об'єднання сил під Путивлем з метою охоплення своїми діями більших територій П. Конашевич-Сагайдачний розділив понад 20-тисячне військо на два угруповання, кожне чисельністю приблизно по 10 000 вояків. Перша група під командуванням самого гетьмана вирушила повз Лебедян на лінії таких міст: Путивль, Курськ, Лівни, Єлець, Данков, Ряжок, Скопін, Михайлов та Шацьк, Рязань, Кашира, Коломна та Касимов. Друга група рушила від Путивля через міста Курськ, Болхов, Белев, Лихвін, Перемишль над р. Ока, Калуга та Серпухов, звідки пішла на об'єднання з першою групою під Москву³⁵⁷.

Впевненість королевича Владислава у надходженні допомоги з України вирішила долю воєнної кампанії. Так, Ю. У. Немцевіч в своїй «Історії панування Зигмунта III» фактично визнав, що Я. К. Ходкевіч після отаборення під Вязьмою й відмови від активних бойових дій наважився відновити їх тільки у травні 1618 р. після надходження звісток про те, що на допомогу польській армії вирушила козацька армія гетьмана П. Конашевича: «Тоді також врешті починалася пізня у тих

³⁵⁴ Там само. С. 119.

³⁵⁵ Там само. С. 122, 124.

³⁵⁶ Majewski A. A. Moskwa, 1617–18... S. 147.

³⁵⁷ Див. мапу походу війська П. Конашевича-Сагайдачного: Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... S. 50.

краях весна; командувачі, поінформовані про надходження полків Казановського (які, як вже було згадано, затрималися проти турків із Жулкевським), впевнені у наближенні запорожців під командуванням Конашевича, вирішили вийти в поле»³⁵⁸.

Перші успіхи козаків: оволодіння Лівнами та Єльцем

В останній декаді червня, після переходу кордонів Московського царства, П. Конашевич-Сагайдачний, щоб не витратити основних сил, призначених для допомоги Владиславу й штурму Москви, вирішив не брати приступом найбільших фортець і після переходу між Курськом та Орлом вирушив на Лівни. Згідно з одними даними, козацьке військо раптово захопило й спалило Лівни 30 червня, причому у полон потрапив особисто воєвода й керівник захисту міста Микита (Никита) Черкаський³⁵⁹.

Однак, відповідно до архівних документів, українські козаки захопили Лівни 27 червня 1618 р. Після цього валуйський воєвода А. Тургенев так описав наступ запорожців і здобуття ними м. Лівни на підставі листа білгородського воєводи Федора Плещеева: «... котрі литовські люди були в зборі і пішли на твої пана українні міста Муравським шляхом, і їм, ж бо, г[осуда]рю, треба відвернути від Оскола або від Лівен піших людей під Білгород та під Валуйки ... А ... червня, ж бо, г[осуда]рю, в 27-й день литовські люди Лівни взяли взяли і воєводу князя Микиту Черкасова взяли живим, а Петра ж бо Данилова вбили, а [скільки] голів козацьких і стрілецьких живих і побитих [-] невідомо»³⁶⁰.

Посланці 1 липня 1618 р. так охарактеризували чутки про здобуття козаками м. Лівни: «А ... литовські люди Лівни взяли згоном в суботу червня в 27 день. ... В суботу ж бо червня в 27 день за дві години до вечора прибігли на Єлець з Лівен багато людей, а сказали, що литовські люди того ж дня в суботу о першій годині дні Лівни взяли згоном і твоїх г[осуда]ревих воєвод князя Микиту Черкаського під час вилазки взяли, а Петра Данилова вбили і лівенських людей, яких в місті і в острозі застали, всіх побили, і стали ж бо литовські люди у Лівнах у місті»³⁶¹.

Прибулі до Москви посланці 2 липня 1618 р. так описали здобуття козаками м. Лівни і появу козацького війська в околицях Єльця, куди дійшло посольство: «Липня, г[осуда]рю, в 2 день писав до нас, х. т., на Лебедань з Єльця твої г[осуда]реві стольник і воєвода Ондрей Полев та Іван Хрущов, що гнівом Божим литовські люди місто Лівни взяли і стоять на Лівнах на посаді і по слободам, а вихідці, де, до них приходять від литовських людей у всі дні, а під час опитування кажуть, що литовські люди незабаром підуть під Єлець усіма людьми ... і ми, х[олопи] т[вої] ... з твоїм г[осуда]ревим посольством і з кримськими послами пішли на Єлець того ж дня за дві години до вечора і йшли наспіх всю ніч...»³⁶².

Серед захоплених козаками у полон були посол до кримського хана Степан Хрущов та його помічник Семен (Семейка) Бредихін. Кречетник П. Маслов 15 липня 1618 р. розповів подробиці здобуття Єльця. З його слів цю подію в записі розповіді описано так: «І після того, як вони прийшли на Єлець, через три дні прийшли

³⁵⁸ Niemcewicz J. U. Dzieje panowania Zygmunta III... T. III. S. 82.

³⁵⁹ Ibid.

³⁶⁰ Документи російських архівів... Т. 1. С. 129.

³⁶¹ Там само. С. 129–130.

³⁶² Там само. С. 130.

до Єльця від Лівен запорізькі черкаси і таборами стали уздовж річки під Єльцем і уздовж річки під Лунком поблизу острогу. А пам'ятає тільки, що прийшли вони до Єльця в понеділок, нині десять днів тому і стояли під Єльцем у вівторок, середу, четвер. І в ті три [дні] виходили з Єльця охочі люди на вилазк[и] з черкасами билися. А з четверга на п'ятницю з вечора прийшли до острогу з усіх боків черкаси. А до Новосільських воріт і до Лівенських прийшли з турами і з щитами і приступали цілу ніч до острогу, і від острогу ж бо їх відбивали елецькі в'язні тричі, а на самі зорі ж бо прийшли черкаси до острогу з Аргамачеві гори і залізли на Аргамачеві ворота з прапорами ... Черкаси, які залізли на ворота в острог, вломилися в острог людей побити і за річку ж бо за Єлець билися з ними зі сторони міських стін боку воєвода Ондрей Полев, Іван Хрущов, Матвій Челюсткін, Степан Хрущов, Семен Бредихін та кримські послы й гінці. І тут ж бо їх черкаси перемогли. І Степан Хрущов та Матвій Челюсткін ввійшли до міста і ворота за собою зачинили, а хто з ними ратних людей в місто пішли, того він не знає. А воєвода ж бо Ондрей Полев та Семен Бредихін в ту пору, як ратні люди, які з ними були, злякалися й побігли поодиноці, поїхали їх бити, щоб їх знову повернути проти черкас, але повернути [їх] не зуміли. Побігли всі з острога вище міста в Стрілецькі ворота і почали кидатися в річку в Сосну і багато почали топитися. І Ондрей ж бо і Семейка виїхали в ті ж ворота, та з ними ж бо виїхав Кузьма Малишев та кримські послы і гінці і кинулися всі в річку в Сосну. І те ж бо він бачив, що Ондрей Полев і Кузьма Малишев, і Семейка Бредихін в річці топилися, а чи виплили з річки ... не знає. А скарбниця ж бо г[осударе]ва, яку було послано в Крим, вся була ввезена до міста...»³⁶³.

Інший кречетник Яків Мосєєв 29 червня 1618 р. розповів, як українські козаки зайняли Єлець: «Як черкаси взяли Єлець, воєводи Ондрей Полев та Іван Хрущов, государевий посланник Степан Хрущов та Матвій Челюсткін, та кримські гонці Ромозан з товаришами 12 осіб, ще двоє кречетників Іван Петров та він, Яків, та ястребник Розгільдей Григоров, та з ними ельчани деякі люди, разом людей з двісті, сиділи в місті того дня, як острог взяли, до обіду. І почали виходити з міста до черкасів елецькі попи. А почали говорити, щоб їх не побили і церкви не попалили, а вони їм Степана [Хрущова] з казною віддадуть. А Степан, дізнавшись це, почав плакати і говорити воєводі й всім людям, щоб вони того не вчинили, государеві скарбниці і його з казною не видавали, а билися б, доки зможуть, а якщо [далі] буде не можливо, то краще було би місто запалити і згоріти з усім, а від них же пощади не буде. І погодилися попи на те: ... черкасам видали воєводу Ондreja Полева, і підписали своїми записами [капітуляцію] і хрест цілували. І черкаси цілували на те, що не будуть нікого вбивати, і міст і церков палити, і нікого з людей сікти. А ельчани цілували хрест на тому, що скарбницю віддадуть їм і ні в чому не будуть протистояти. А Степану сказали – тільки не віддавай скарбниці, бо всі загинуть. І впустили в місто черкас чоловік із сорок. І ті черкаси прийшовши, взяли воєводських жінок та воєвод Івана Хрущова і Матвія Челюсткіна, і Степана Хрущова з казною, і їх, кречетників, і тлумачів Богдана Ісемчюріна, а Гриша, тлумач Санюка, ті з попами ходили [підписувати] мир і договір»³⁶⁴.

³⁶³ Документи російських архівів... Т. 1. С. 130–132.

³⁶⁴ Там само. С. 127.

Козаки захопленням посольства С. Хрущова зуміли зашкодити інспіруванню царем війни Кримського ханства проти Речі Посполитої й новим нападам кримського хана на українські землі (що, за розрахунками Кремля, мало зупинити наступ польсько-литовської армії та козацького війська або навіть припинити його й повернути значну їхню частину для захисту південних кордонів). Наскільки важливим для Речі Посполитої стало захоплення козаками у полон С. Хрущова та С. Бредихіна, свідчить той факт, що П. Конашевич-Сагайдачний особисто привіз їх до табору королевича Владислава, звідки після особистого допиту великим литовським канцлером Левом Сапегою їх передали для охорони козакам і звільнили тільки після укладення миру з Московською державою й домовленості про обмін військовополоненими³⁶⁵.

Серед істориків РФ немає однакості в трактуванні наслідків перемоги українських козаків під Єльцем, різних кількісних показників тощо – як, наприклад, в оцінках вартості захопленої тоді козаками трофейної скарбниці. Якщо А. Нікольський писав, що козаки здобули призначені для хана «поминки» загальною вартістю 8 500 рублів, то А. Станіславський – що козаки захопили послів до Криму «з легкою казною» вартістю 10 000 рублів³⁶⁶.

Бойові дії козацького угруповання під командуванням Михайла Дорошенка

У той час, коли військо П. Конашевича-Сагайдачного зайняло Лівни та Єлець, передові козацькі загони під командуванням полковника М. Дорошенка взяли без бою (Лебедин (Лебедеянь), Данков і Рязьськ, після чого захопили й спалили Скопін, Шацьк та інші міста, завдавши їм значних матеріальних втрат³⁶⁷.

Кречетник П. Маслов 15 липня 1618 р. описав подробиці здобуття козаками Лебедеяні: «І як ж бо він приїхав на Лебедеянь і йому сказали, що воєвода Семен Левонтій з Лебедеяні втік. І його ж бо, Посника, кликали лебедеянські мешканці, щоб він йшов до соборного попа і розповів йому єлецькі вісті, що він хоче почути якісь звістки. І він ж бо Посник, йти хотів, і йому ж бо йти не велів селянин боярина Іванова Нікітича з Романова Рогу, якого називають Онісімом... І сказав ж бо йому, що лебедеянці вибрали сина боярського Федора, а того і не відає, з якого він міста, і післали його з повинною чолобитною на Єлець до черкас. І він ж бо, Посник, того часу з Лебедеяні й поїхав. А той Онісімо його проводив до Романова Рогу за вісім верст від Лебедеяні»³⁶⁸.

У складеній в Розрядному приказі довідці про міста, спустошені козаками під час походу 1618 р., причину успіху захоплення ними м. Лебедеянь було пояснено втечею воєводи Семена Леонтьєва, яка посяла паніку в таборі оборонців³⁶⁹.

Шлях наступу козацького війська на Москву у вересні 1618 р.

Значно більшою проблемою були бої під Пронськом, куди надійшла допомога з Рязьська. Звітуючи згодом про використання пороху і свинцю із запасів рязької

³⁶⁵ Документи російських архівів... Т. 1. С. 129.

³⁶⁶ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. Москва; Ленинград, 1948. С. 102; Станиславский А. С. Гражданская война в России XVII в. Казачество на переломе истории. Москва: Мысль, 1990. С. 179.

³⁶⁷ Сас П. Запорожці у польсько-московській війні... С. 317, 329–341.

³⁶⁸ Документи російських архівів... Т. 1. С. 131.

³⁶⁹ Там само. С. 219.

фортеці під час наступу П. Конашевича-Сагайдачного в липні 1618 р., рязький воєвода М. Трусов повідомив цареві Михайлу Федоровичу, що значну частину свинцю звідти було передано для виготовлення набоїв до вогнепальної зброї та ядер до гармат для оборони Пронська³⁷⁰.

Отож 30 серпня полонені, захоплені козаками під м. Никола Зарайський (сучасний Зарайськ), яке взяли в облогу запорізькі козаки, повідомили Волконському, що Сагайдачний буде переправлятися через р. Ока під Каширою³⁷¹; 28 серпня 1618 р. до Москви з Коломни від окольничого і воєводи, князя Григорія Волконського, прибув Кирило (Кирилл) Картавий, який повідомив, що за миллю від Михайлова поблизу Курганів місцевий загін вступив у бій проти «литовського загону» (козацької сотні), під час якого багатьох повбивали і 15 осіб захопили у полон³⁷².

Петро Конашевич-Сагайдачний 2 вересня 1618 р. отримав від Владислава послання з проханням прискорити просування на Москву³⁷³. Однак перед виступом назустріч королевичу гетьман вирішив 5 вересня здійснити спробу захопити м. Никола Зарайський. Згодом, 18 вересня 1618 р., з листом із цього міста від воєводи Василя Короб'їна прибули сеунчі Дмитрій Короб'їн та Михайло (Михаил) Трегубов, які поінформували, що 5 вересня до Зарайського городища приходив П. Конашевич-Сагайдачний із загонами, які взяли в облогу посади, острог і багато слобод. Вони ж повідомили, що під час їхньої вилазки загони Сагайдачного зазнали значних втрат, багато людей потрапили в полон, а місцеві охоронці не дали їм змоги підпалити слободи й посади. Після того гетьман відійшов від міста на версту і два дні стояв поблизу, намагаючись знову взяти його штурмом³⁷⁴. Однак на повторний штурм у козацьких військ не було часу, оскільки в той час П. Конашевич-Сагайдачний у відповідь на прохання королевича Владислава змушений був поспішати на об'єднання з його військами під Москвою. 6 вересня 1618 р. українські козаки (за словами князя Г. Волконського, 7 000 «старих» козаків і 3 000 «слуг» (джур, тобто не внесених до реєстру козаків) почали переправлятися через р. Ока не в районі Кашири, а під Коломною, поблизу гирла р. Осетр. Волконський поспіхом вирушив до переправи, щоб завадити переходу. Бій на Оці тривав два дні; спочатку запорожців відтіснили на правий берег, але незабаром після цього, за словами російського історика А. Станіславського, «вони знову переправилися через річку й розпочали тіснити загони Волконського, які вимушені були відступити до Коломни»³⁷⁵.

Хоча коронний гетьман наказав їм вийти лише з частиною армії до Вязми, але, як це пояснив П. Конашевич-Сагайдачний королевичу Владиславу, свідомий своїх успіхів, він вирушив усім військом, «побоюючись, щоб сваволя не примножилася», оскільки його полки вимагали, щоб їх не роз'єднували і дозволили вирушити усім разом. Ось як згодом пояснив причину затримки виступу козацького війська сам гетьман у листі королевичу від 24 вересня 1618 р.: «Ми задекларували Вашій королівській милості, панові своєму милостивому у своїх листах і через

³⁷⁰ Документи російських архівів... Т. 1. С. 240–241

³⁷¹ Станиславский А. С. Гражданская война... С. 183.

³⁷² Документи російських архівів... Т. 1. С. 73.

³⁷³ Станиславский А. С. Гражданская война... С. 183.

³⁷⁴ Документи російських архівів... Т. 1. С. 73–74.

³⁷⁵ Станиславский А. С. Гражданская война... С. 183–184.

своїх посланців з просуванням [козацького] війська у московську землю [готовність] за найпершим наказом виконати волю вашої королівської милості, у чому ми виявили одностайну згоду. Однак після наступу Скіндер-Баші з турецькими військами до коронних кордонів Ясновельможний Його милість пан коронний гетьман вирішив затримати при собі. А після того, як зі Скіндер-Башею настало заспокоєння, прийшла зима, нам було складно йти до Вашої королівської милості, бо теж від татар часто в Україні тривоги бували, тому після весни був нам наказ Ясновельможного пана канцлера і коронного гетьмана, щоб ми частину війська з-поміж себе спрямували на допомогу Вашій королівській милості на Вязьму. Проте ми побоювалися, щоб не збільшувалося свавілля державі Речі Посполитій переведенням таких полків, бо це би не могло відбутися без завдання шкоди людям. Ми дали знати про це Його королівській милості, своєму милостивому панові, жадаючи, щоб, нас не роз'єднуючи, нам дозволили вирушити з усім своїм арсеналом [*swoiem wszystkim arsazkiem*]. Дозволяючи нам це, Його королівська милість надіслала листа через свого шляхтича, Його королівської милості пана Обалковського, ми поспішили виконувати наказ»³⁷⁶.

Казімеж Тишковський виявив і опублікував документ під титулом «Московські міста, замки та поселення – зайняті, спалені та висічені, які Сагайдачний взяв, йдучи з Дикого поля, увійшовши у московську державу й сягнувши під [її] столицю до Його милості королевича». У ньому було наведено неповний перелік тих найбільших міст, які військо під командуванням П. Конашевича-Сагайдачного захопило під час походу на допомогу королевичеві Владиславу. Згідно зі згаданим документом, гетьман застосував стратегію «блискавичної війни» й тактику захоплення короточасними облогами й штурмом укріплених міст, які після приступу спалював і спустошував, щоб позбавити воєнного супротивника джерел поповнення сил, які очікували в Москві для оборони столиці. За короткий час (два місяці від 19 липня до 23 вересня 1618 р.) П. Конашевич-Сагайдачний захопив і спустошив понад 10 великих укріплених міст і в такий спосіб унеможливив надходження очікуваної в Кремлі допомоги для поповнення сил міської оборони³⁷⁷.

³⁷⁶ Tyszkowski K. *Kozaczyzna w wojnach moskiewskich...* S. 52.

³⁷⁷ Ось цей документ у перекладі з польської: «Перший замок у Лівно на річці Сосна взяли в день Святого Петра [за прийнятим у Речі Посполитій римо-католицьким церковним календарем, це було 19 липня – А. Б.]. У 8 милях від Лівно, на річці Сосна, третім штурмом захопили Єлець, замок висікли і спалили. Звідти вісімнадцять тисяч вирушили під Ярослав, який висікли і Переслав [теж], шойно [тоді] прибули під столицю до [польського] війська. Вісім миль від Ярослава над річкою Сосна чатами [облогою – А. Б.] замок Лебедин взяли, висікли, спалили. За вісім миль від Лебедина чатами замок Дунков над Сосною взяли, висікли, спалили. Шістнадцять миль від Дункова Скопін, очевидно замок над Сосною, чатами взяли, висікли, спалили. Пройшовши [ще] тиждень, замок Михайлов чатами взяли, висікли, спалили й стратили там кілька тисяч людей. Гуртом йдучи чотири дні, штурмом замок Касім [Касімов над р. Ока – А. Б.] взяли, висікли, спалили. Двадцять миль потім йдучи, Казір [Кошице – А. Б.] штурмом взяли, висікли, спалили. Чотири дні йдучи, гуртом чатами Буцки взяли, висікли, спалили. Після цього Боярський Грод Романов [згодом Борисоглебськ над р. Волга – А. Б.] чатами взяли, висікли, спалили. Матієв Город також чатами взяли. Звідти пішли під столицю на зголошення до його милості королевича повз Колумну [Коломну – А. Б.] (яку взяли після повернення...)» (Tyszkowski K. *Kozaczyzna w wojnach moskiewskich...* S. 52–53).

Облога Михайлова

Петро Конашевич-Сагайдачний із військом 10 серпня 1618 р. перейшов р. Оку біля її гирла р. Осетр і розмістив козаків уздовж берега. Про це згодом дізнався Г. Волконський і повідомив царя, який підтвердив це в одній зі своїх грамот до князя³⁷⁸. Через тиждень після переходу козаки взяли в облогу Михайлов, але, на відміну від Лівен та Єльця, у цьому місті воеводу заздалегідь попередили про наступ козацького війська і він встиг приготувати місто до оборони, тож облога козацьким військом закінчилася невдачею³⁷⁹.

Якщо Лівни та Єлець гетьман захопив, завдаючи раптового сильного удару (згодом відомий німецький теоретик воєнної стратегії Карл фон Клаузевітц назвав такі дії застосуванням стратегії ведення «блискавичної війни»), то напередодні штурму добре укріпленого Михайлова він змінив тактику й спочатку вирушив під Шацьк, щоб запобігти можливому надходженню звідти військової допомоги для наміченого для облоги великого міста. Тим часом за його наказом перед основними козацькими силами спочатку на місто вирушив козацький загін із 1 000 козаків під командуванням полковника Милостивого, який отримав наказ захопити місто вночі 11 серпня 1618 р. Однак козацького командира зупинила природна стихія – велика гроза з сильними блискавками, через яку той встиг підійти під місто тільки 12 серпня. Того дня на шляху Милостивий на чолі першої сотні зіткнувся з сотнею місцевого ополчення (серед якого було 40 досвідчених «ратних людей», які саме тоді з місцевими жителями вийшли з сусіднього міста Сапожкова). Під час бою козацька сотня зазнала перших втрат і змушена була відступити, внаслідок чого того дня козацький загін не увійшов до Михайлова³⁸⁰.

Нарешті, 16 серпня 1618 р., гетьман підійшов до міста й розпочав його штурм. Одне з багатьох цікавих джерел до історії цього наступу – напіврелігійний переказ про облогу Михайлова військом Сагайдачного. Згідно з ним, наступ тривав два дні та дві ночі, а після його припинення михайловці нібито самі вийшли з міста, з вигуками здійснили наступ проти козаків, убили багатьох із них і спалили їхні наступальні конструкції (так звані щити та штурми) та їхні військові атрибути (прапори, бунчуки тощо). У відповідь розлючений вимушеним нічним відступом гетьман погрозово вигукнув до міських жителів, що наступного дня зранку він візьме місто приступом легко, неначе птаха, й спалить. Відтак усі козаки гукнули, що не підуть від міста, доки не захоплять його. Козаки змайстрували нові щити та штурмові знаряддя, і гетьман вдруге підступив під місто через п'ять днів, 23 серпня, з усіх боків повторно обстріляв його запаленими ядрами, але після чергової невдачі через чотири дні облоги, 27 серпня, остаточно відступив з міста. Решта змісту переказу потрібно сприймати критично, оскільки текст був написаний згідно з традиційними шаблонами духовно-релігійних творів, для яких було характерним пояснення подій втручанням небесних сил. Зокрема, там йшлося, що після другого наступу міщани нібито під час облоги палко молилися й ходили зі священниками з іконами по місту й по тому, збадьорені, вдруге здійснили контрнатуп на козацьке

³⁷⁸ Документи російських архівів... Т. 1. С. 163.

³⁷⁹ Сас П. Запорожці у польсько-московській війні... С. 341–343; Книга сеунчей 1613–1619. Т. 1. С. 87.

³⁸⁰ Эварницкій Д. И. Гетманъ Петръ Коначевичъ Сагайдачный... С. 26.

військо, але захопленню міста зашкодило втручання Пречистої Богородиці, яка своєю опікою захистила «благочестивих михайловців» від «противних Богу черкас». Це у майбутньому заклало підґрунтя для заклику православним духовенством міста до святкування міщанами кожного року першого дня відсічі козакам, 17 серпня, як дня «чуда Архистратига Михайла» й остаточного дня відступу, 27 серпня, як дня подяки «великому чудотворцеві Миколаю»³⁸¹.

До Москви з Михайлова 3 вересня 1618 р. від воеводи Степана Ушакова прибув як сеунч його син Денис, який повідомив про те, що 16 серпня під Михайлов із загонами прихоронив гетьман Сагайдачний (Саадачної), стояв з облогою 2 тижні, намагався взяти місто штурмом, а під час останнього нападу відбувся рукопашний бій, всі напади відбили, багатьох побили і поранили, полонених взяли, які сказали, що під місто приходили понад 1 000 осіб. За добру для Кремля звістку син воеводи отримав «государеве жалування, ківш ціна 6 руб., камку, 40 соболів і 20 рублів»³⁸².

Гетьман здійснив штурм, застосовуючи ті самі методи ведення бою, що й до того під час походів на турецькі фортеці: наступ на місто з усіх боків, підпалювання стін міста петардами (палаючими ядрами), обстріл міста великою кількістю стріл із запаленим вогнем³⁸³. Під час атаки м. Михайлов козаки зазнали найбільших втрат в людях – з обох боків втрати сягнули кількох тисяч осіб. Відомий дослідник історії України Іван Крип'якевич так охарактеризував цю битву: «Військо стало в сусідніх слободах і з трьох сторін брало мури, засипуючи фоси [рови – А.Б.], місцями приходилося до завзятої рукопашної боротьби – противники кололи одні одних списами й різали ножами». За його ж оцінками, «козаків полягло до тисячі»³⁸⁴. Успіхові оборони Михайлова посприяло те, що, крім місцевих запасів артилерії, для його захисту встигли передати багато пороху й свинцю з артилерійського складу Донкова. Очевидно, козацька розвідка знала, що свинець привезли до Михайлова з Донкова, це місто стало об'єктом особливого контролю. Внаслідок успішних і злагоджених дій козацьких загонів охорону іншого конвою з Донкова для оборони Пронкова було розбито й захоплено багато свинцю та зілля для варіння смоли³⁸⁵.

Усупереч легендам про те, що козацьке військо змусило відступити «Боже провидіння», насправді відступити від міста гетьмана спонукали «прозаїчніші причини»: небажання витратити час на неважливий, з погляду стратегії ведення війни, укріплений пункт, прагнення берегти сили після втрат під час перших штурмів для нових бойових дій та вирішального удару (до кінця серпня козацьке військо втратило понад 1000 воїнів) й потреба вирушати на об'єднання з армією королевича Владислава для наступу на Москву. Ці міркування були добре продуманими й час підтвердив правильність стратегії гетьмана. Після того, зокрема, козацькі війська наступом взяли одне за іншим ще кілька міст: Касім (пізніше відоме як Касімов над р. Ока) й розташоване за 20 миль від нього м. Кашир. Після чотириденного пішого переходу козацькі війська взяли приступом Буцки й відтак Боярський Грод Романов

³⁸¹ Київская старина. 1885. № 12. С. 684–685.

³⁸² Книга сеунщиков с 121 по 126 год. РГАДА. Ф. 210 (Разрядный приказ). Оп. 6 (Книги Московского стола. 1626 г.). Кн. 2. Л. 191.

³⁸³ Эварницкий Д. И. Гетманъ Петръ Конашевичъ Сагайдачный... С. 27.

³⁸⁴ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). 4-те вид., змінене і доп. / І. Крип'якевич, Б. Гнагевич, З. Стефанів, О. Думін, С. Шрамченко. Львів: Світ, 1992. С. 186.

³⁸⁵ Документи російських архівів... Т. 1. С. 232, 239.

(згодом Борисоглебськ над р. Волга). Тільки через потребу швидкого об'єднання з силами королевича Владислава гетьман не став штурмувати м. Коломна (яке він, утім, все ж захопив по дорозі назад після відходу з-під столиці)³⁸⁶.

«Бродіння» у війську Московського царства

Від часу обрання на царство Михайла Федоровича у 1613 р. в Московській державі, з одного боку, сподівалися закінчення Смути, з іншого – її «примара» постійно була перед очима панівної у цій країні верхівки. Саме тому новий монарх намагався не допустити будь-яких рецидивів, що могли спричинити новий безлад і нестабільність влади. У цьому контексті цілком логічними видавалися періодичні застереження проти прийому «на государеву службу» відомих своєю волелюбністю й демократизмом козаків з України через побоювання у Кремлі, що у разі блокування з донськими козаками їхні спільні дії рано чи пізно будуть скеровані проти самодержавної влади царя і викличуть нову Смуту в Московській державі. Щобільше, почастишали спільні походи запорожців та донців проти міст Московського царства. Наприклад, 17 березня 1617 р., під час переговорів з кримським посольством на чолі з Мегмет-агою і гінцями від хана було відверто згадано про участь донців у походах запорожців проти російських міст³⁸⁷.

Так, 10 березня 1617 р. в інструкціях Юрієві (у документі – «Юрашке») Богданову, посланому на Дон зустрічати царських послів, які поверталися зі Стамбулу, було наказано розвідати стан відносин донських козаків і отаманів із запорожцями, зміст переговорів між ними, ставлення до цих переговорів отаманів і козаків³⁸⁸.

Однак поступово почали збуватися найгірші прогнози. Усе частіше відмовлялися служити ті, хто перебував на службі, через невиплату їм платні або з інших причин. За даними перегляду війська у Серпухові під Москвою на початку 1618 р. було 1 270 козаків, 178 втекли, з них 21 козак перебіг до королевича Владислава³⁸⁹.

Тисячі до того часу лояльних підданих не хотіли воювати за царя. 20 серпня 1618 р. білоозерський воевода Андрей Образцов і піддячий Федор Вахрамеев повідомили цареві, що вони «після колишніх і після тих швидких литовських звісток серпня у 3 день, серпня у 7 день й серпня в 11 день посилали у Білоозерський повіт у всі стани висланників, розсылників і з ними писали до дворян та дітей боярських і до всіх служилих людей, які втекли з твоєї государевої служби й живуть нині по хатах, щоб вони, дворяни і діти боярські, й всякі служилі люди після тих швидких литовських звісток їхали за твоїм государевим указом в облогу у Білоозеро з жінками та з дітьми, й з хлібом, й зі своїми селянами відразу, й твого би государя міста литовським людям не віддали». Однак воевода та піддячий визнали, що «і дворяни, государ, і діти боярські твого государевого указу не слухають, в облогу на Білоозеро не йдуть і селянам своїм в облогу їхати не наказують, а бігають, государ, з селянами своїми по лісах, а висланникам, государ, відповідають, що вони не поїдуть в облогу в Білоозеро»³⁹⁰.

³⁸⁶Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... S. 52–53.

³⁸⁷Документи російських архівів... Т. I. С. 110.

³⁸⁸Там само. С. 107–109.

³⁸⁹Станиславский А. Л. Гражданская война... С. 179.

³⁹⁰Русская Историческая библиотека. Т. XXXV. Архивъ П. М. Строева. Петроградъ, 1917. Т. II. С. 471–472.

У той час, коли багато дворян не хотіли воювати й умирати за царя Московської держави, частина козаків у Московській державі навіть почали бунтувати й відмовилися воювати проти запорізьких козаків. 1 вересня 1618 р. польовий воєвода окольничий князь Г. К. Волконський надіслав у Москву повідомлення про невиконання підпорядкованими йому козаками наказу йти з воєводою до Білих пісків і їхні погрози взагалі покинути військо через затримання платні³⁹¹. Того ж дня Г. К. Волконський повідомив цареві про вагання козацьких станиць стосовно походу на Білі піски³⁹².

Ситуація ставала з кожним днем усе гіршою, незважаючи на те, що оборонцям виплатили по рублю та вівсом кожному. 4 вересня 1618 р. Г. К. Волконський повідомив цареві, що він не має кого послати на оборону Кошири, бо на заклик прийти для захисту міста ніхто з дворян не прибув³⁹³. Того ж дня Г. К. Волконський надіслав прохання вказати, куди відступати, якщо Сагайдачний перейде Оку, а також прислати виплату для найманих козаків за вересень, бо інакше вони відмовляються далі служити³⁹⁴.

У грамоті до Г. Волконського цар порадив воєводі пообіцяти від його імені виплатити заборгованість, але це не допомогло. 7 вересня 1618 р. у Москві гонець з Коломни Ф. Остолопов розповів, що під час його від'їзду зі стану князя Г. Волконського від нього втекло ще 100 місцевих козаків із різних станиць³⁹⁵. Того ж дня Г. К. Волконський доповів у Москву про те, що козацькі отамани у його таборі категорично відмовилися виступити проти сил гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, мотивуючи це тим, що боротьба проти його війська їм не під силу, і покинули царське військо, через що князь був змушений відступити до Гжелі³⁹⁶.

Тоді ж Г. К. Волконський надіслав з Коломни до Москви нове повідомлення про поширення у його таборі чуток про те, нібито з Москви виступило військо Б. М. Ликова, щоб побити козаків, які обурили козаків і отаманів, частина яких покинула табір воєводи³⁹⁷.

Так, 7 вересня 1618 р. С. Соловий-Протасєв повідомив у Москву про втечу юртівських татар та астраханських стрільців після битви з запорожцями під Коломною³⁹⁸. Того ж дня Г. К. Волконський надіслав у Москву нові звістки про те, що до запорожців втекли троє козаків з його війська, решту козаків пішли невідомо куди, з поля бою втекли астраханські стрільці, після чого з воєводою залишилося тільки 250 дворян³⁹⁹.

У той же день цар видав грамоту Г. К. Волконському з повідомленням, що чутки про похід війська Б. М. Ликова з Москви проти непокірних козаків у Коломні розповсюджують прибічники королевича й закликав козаків із війська Волконського: не вірити чуткам, а служити без побоювань, воєводі ж негайно заарештувати і допитати усіх тих, хто підбурював військо⁴⁰⁰.

³⁹¹ Документи російських архівів... Т. 1. С. 134–135.

³⁹² Там само. С. 135–136.

³⁹³ Там само. С. 141.

³⁹⁴ Там само. С. 142.

³⁹⁵ Там само. С. 147.

³⁹⁶ Там само. С. 146.

³⁹⁷ Там само. С. 148.

³⁹⁸ Там само. С. 150.

³⁹⁹ Там само. С. 151.

⁴⁰⁰ Там само. С. 151–152.

Після 8 вересня 1618 р. у Москві з розповіді козацького отамана з війська Г. К. Волконського Первого Ульянова також дізналися про суперечку воєводи з мешканцями Коломни, які боялися пустити козаків у місто, що змусило їх залишити військо воєводи і відступити до с. Висоцького⁴⁰¹.

Звенигородець Д. Александров 9 вересня 1618 р. розповів у Москві про те, що козаки отамана Ульянова покинули військо воєводи Г. Волконського, в якого у Коломні залишилося менше, ніж 900 людей⁴⁰². Поінформований про це, того ж дня цар видав грамоту з похвалою за попередню службу до тих козаків, які залишилися у війську Г. К. Волконського, засуджуючи вихід із табору згаданого воєводи частини козаків, закликав їх повернутися до царського війська і в Коломні «стати на посаді» в монастирі⁴⁰³. Наступного дня Михайло Федорович видав нову грамоту до того ж князя з наказом утримати Коломну й повернути в свої ряди астраханських стрільців⁴⁰⁴.

Однак швидке просування й успіхи військ П. Конашевича-Сагайдачного викликали страх і зумовили подальші панічні втечі “ратних людей” з Коломни 4 12 вересня Г. К. Волконський невтішно визнав у листі цареві, що його військо розбіглося, а запорожці зайняли околиці Коломни, й це змусило його відступити в напрямку Москви до с. Мельниці⁴⁰⁵.

Дослідник із РФ А. Станіславський визнав, що невдоволення політикою Г. Волконського серед підвладних цьому воєводі козаків у вересні зрости: «Проте хвилювання серед козаків тривали, тим більше, що місячний “корм” на вересень 1618 р. їм не виплатили. З його ж слів, Г. Волконський, який не мав авторитету серед свого війська, «намагався упокорити [*усмирить*] козаків тілесними покараннями». Козаки масово вмирили від хворіб через відсутність одягу та взуття з причини доведення до року заборгованості по невиплаті їм платні. Коли деякі з них намагалися у місцях розквартирування безоплатно нагодувати коней сіном чи соломомою в місцевих жителів, Волконський звинувачував їх у злочинстві й наказував жорстоко бити. У відповідь козаки скаржилися: «Уже рік, як обіцяють платню, а ми ж бо голі й босі вмираємо, та й за що нам вмирати – соломи ж бо візьмеш чи сіна, і нас за це б’ють батогами»⁴⁰⁶.

Унаслідок людських втрат у бойових діях, масових втеч до Москви, дезертирства й переходу до П. Конашевича-Сагайдачного або потрапляння у полон до нього укріплені гарнізони підмосковських міст зазнали значних спустошень і втратили подекуди до половини чисельного складу оборонців та допоміжного персоналу своїх гарнізонів. За оцінками царських чиновників та воєвод і підрахунками історика М. Зенченка, у кінцевому підсумку подій 1618 р. втрати служилого населення Елецького повіту сягали 50 %, Лівенського – приблизно 40 %⁴⁰⁷.

⁴⁰¹ Документи російських архівів... Т. 1. С. 155–156.

⁴⁰² Там само. С. 157.

⁴⁰³ Там само. С. 161–162.

⁴⁰⁴ Там само. С. 164.

⁴⁰⁵ Там само. С. 166–167.

⁴⁰⁶ Станіславський А. Л. Гражданская война... С. 183.

⁴⁰⁷ Зенченко М.Ю. Южное российское порубежье в конце XVI – начале XVII веков. Москва, 2008. С. 168–170, 173–174.

Характерно, що на бік козацького війська П. Конашевича-Сагайдачного переходили не тільки донські, астраханські й інші козаки Московського царства та стрільці, невдоволені не виплатою платні, а й люди з непоганими матеріальними статками, зокрема «государеві служили люди». Найвідомішими й найбільш резонансними інцидентами був перехід «до стану ворога» навіть синів бояр. Незабаром після війни був засуджений боярський син І. Протасєв, який перейшов у 1618 р. до війська П. Конашевича-Сагайдачного і брав участь у бою під Шацьком⁴⁰⁸.

Серед засуджених і пізніше ув'язнених був також боярський син І. Ю. Зверєв, який спочатку перейшов до українських козаків, а потім разом з ними повернувся на московську службу, помилково сподіваючись на прощення його царем⁴⁰⁹.

Невдале протистояння сил Г. Волконського супроти війська П. Конашевича-Сагайдачного

Основними оборонними силами Московської держави під Боровськом були ненадійні козацькі станиці. Доки ними командував князь Дмитро Пожарський, вони виконували накази, але після того, як він захворів, відмовилися підпорядковуватися другому воєводі князеві Григорію Волконському. Тож українські козаки змогли просуватися далі на Москву⁴¹⁰.

Отож 1 вересня 1618 р. польовий воєвода, околничий князь Г. К. Волконський повідомив у Москву про донесення розвідників козаків станиць Т. Кабардіна, С. Короткого, І. Ареф'єва та селянина І. Яковлева про появу українських козаків у Перевитську і їхню вилазку через переправу. Того ж дня Г. К. Волконський сповістив царя про лист каширського воєводи Івана Пушкіна, у якому йшлося, що николазарайський воєвода Василь Короб'їн довідався від полонених таке: П. Конашевич-Сагайдачний вирушив на Коломну, Каширі загрожує облога, але козацьке військо поспішає об'єднатися з королевичем, незалежно від того, чи візьме місто⁴¹¹.

Вже 2 вересня 1618 р. Г. К. Волконський написав цареві про прибуття до нього естафети (групи людей) від стежі (розвідки) осаула Іваниса зі звісткою про намір гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного йти наступом на Коломну і відступ згаданої стежі до Зарайська після сутички з українськими козаками. Через цей бій воєвода не ризикнув виступити до Кашири і згідно з рішенням військової ради скерував туди тільки стрільців М. Беглецова та козаків К. Терент'єва. Волконський також доповів у Кремль про подробиці бою під м. Никола Зарайський, отримані через стрільця Є. Івашова, і просив дозволити йому з військом відступити в коломенський кремль (укріплений замок). У відповідь цар наклав на листі резолюцію з наказом посилати станиці до перевозів зі Серпухова, щоб завадити переправі, а також попередити серпуховських воєвод. Наступного дня, 3 вересня, цар Михайло Федорович видав грамоту воєводі Г. К. Волконському з наказом утримувати переправу через Оку і підступи до Серпухова. Того ж дня він видав грамоту до козаків, які були в поході з князем Г. К. Волконським з повідомленням про виплату частини жалування і обіцянкою зібрати кошти для повної сплати та закликом постояти «за віру християнську»

⁴⁰⁸ Документи російських архівів... Т. 1. С. 259.

⁴⁰⁹ Там само. С. 262.

⁴¹⁰ ПСРЛ. Т. 14. Первая половина. С. 145.

⁴¹¹ Документи російських архівів... Т. 1. С. 134–136.

проти «литовських людей і черкас». 4 вересня 1618 р. Г. К. Волконський повідомив цареві про подробиці бою під м. Никола Зарайський і спробу запорожців захопити Каширу на підставі інформації, отриманої від захопленого в полон козака⁴¹².

Скеровуючи окремий козацький загін у Мещерський край (де було спалено Касимов та Романов), на початку вересня П. Конашевич-Сагайдачний підійшов до Зарайська⁴¹³. Незабаром після того, 4 вересня 1618 р., Г. К. Волконський із Коломни повідомив цареві про отриману від зарайського воєводи В. Короб'їна звістку, що гетьман Сагайдачний 2 вересня отримав від королевича наказ вирушати на Москву до Симонова монастиря і 3 вересня повідомив на козацькій раді, що військо виступає 4 вересня, не чекаючи полковника Бориспольця, який із 2 000 козаків пішов у Мещерську волость. 4 вересня 1618 р. стежа служок Чудова монастиря на чолі з Т. Кудрявцевим розповіла у Москві про розгром запорожцями станиці отамана Степана Красна Ногавка⁴¹⁴.

Цар 5 вересня 1618 р. видав грамоту Г. К. Волконському з наказом підкріпити гарнізон в Каширі й не допустити переправи гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного через Оку. 7 вересня 1618 р. у Москві гонець з Коломни Ф. Остолопов розповів, що під час його від'їзду зі стану князя Г. Волконського прийшло повідомлення від стежі про переправу через річку на судах 400 піших запорожців, проти яких виступив воєвода. 8 вересня 1618 р. Г. К. Волконський повідомив цареві про подробиці оборони переправи через Оку, вимушений відступ до Коломни, самовільний відхід козаків з війська воєводи до с. Висоцького і втечу трьох козаків з війська воєводи до гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного⁴¹⁵.

Звенигородець Д. Александров 9 вересня 1618 р. розповів у Москві про те, що П. Конашевич-Сагайдачний переправився через Оку і має 7 000 війська, а з джурами – 10 000. Того ж дня цар видав грамоту до Г. К. Волконського з наказом укріпитися в Коломні на посаді у Спаському монастирі, а якщо козаки, які покинули військо воєводи, не повернуться і не буде змоги обороняти посад, то відступити в місто; якби козаки пройшли повз Коломну на Москву, то діяти проти них, наскільки буде можливо⁴¹⁶. Того ж дня цар підписав грамоту Г. К. Волконському з доганою за відступ до Коломни без дозволу. Він наказав воєводі укріпитися в Коломні на посаді у Спаському монастирі, а якщо козаки П. Конашевича-Сагайдачного обійдуть Коломну, то по можливості діяти проти них і постійно інформувати Москву про їхнє пересування⁴¹⁷.

Врешті козацьке військо зуміло перейти р. Оку й військо Г. Волконського не змогло його зупинити. Ось як описано перехід козаків через р. Оку в одному з літописів Московської держави того часу: «А черкаси в ту пору прийшли до річки Оки й тих черкас не хотіли через річку пропустити. Черкаси ж почали перемагати московських людей...»⁴¹⁸.

⁴¹² Документи російських архівів... Т. 1. С. 137–141.

⁴¹³ Кочегаров К. А. Взаимоотношения России и запорожского казачества с середины XVI века до 1654 года. *Переписка гетманов Левобережной Украины с Москвой и Санкт-Петербургом. 1654–1764 гг.*: сб. документов / отв. ред. и сост. С. Е. Рычаловский Москва: Дрвнелхранилище, 2017. Т. 1: Гетманство Богдана Хмельницкого. 1654–1657 гг. С. 17.

⁴¹⁴ Документи російських архівів... Т. 1. С. 143–144.

⁴¹⁵ Там само. С. 144–145, 147, 156.

⁴¹⁶ Там само. С. 157, 160–161.

⁴¹⁷ Там само. С. 158–159.

⁴¹⁸ ПСРЛ. Т. 14. Первая половина. С. 145.

Поступово гарнізон міста й військо князя Г. Волконського зменшувалися, доки для них не склалася критична ситуація, яку лаконічно підсумував дослідник із РФ А. Станіславський: «Незабаром майже всі дворяни також покинули Волконського й втекли до Москви, а згодом до столиці був відкликаний і сам воєвода, який залишився без армії»⁴¹⁹.

Стратегія, тактика й успіхи козацького війська у другій половині вересня 1618 р.

Після вступу на землі Московського царства козацьке військо П. Конашевича-Сагайдачного діяло окремо від основної армії, за винятком частини козаків і невеликих козацьких відділів, які воювали у складі полку «лісовчиків». З метою охоплення якомога більшої кількості населених пунктів й поширення діяльності козацького війська одночасно на якомога більшій території П. Конашевич-Сагайдачний розділив військо на окремі сотні, кожна з яких отримала завдання діяти на виділеній для неї території. Зазвичай у волості скеровували кілька сотень, яким було наказано раптово займати й спустошувати одне за одним великі села й невеликі, слабко укріплені містечка. Завдяки швидкому пересуванню важливою позитивною ознакою козацького війська була мобільність високого рівня, тобто рухомість і здатність прискорено змінювати територію дій. Виконуючи свої завдання, козаки активно застосовували тактику несподіваних для супротивника нападів, під час яких зненацька знищували гарнізони ворога, виганяли худобу, а в окремих населених пунктах забирали з собою помічників для війська. Протягом вересня майже щодня відбувалися бої козацьких загонів під Коломною, що підтверджує велика кількість документів того часу. Наприклад, пересланий після закінчення польсько-московської війни лист коломенських воєвод до царя Михайла Федоровича про участь боярських дітей Савелія та Афанасія Нарбекових у боротьбі проти козаків у 1618 р. У ньому серед іншого було згадано: «як прийшов під Коломну і в Коломенський повіт [Г]етьман Саадачної з черкаси», незабаром після того «вересня, государю, в 10 день була справа під Коломною за річкою Репенкою», а «вересня в 24 день приходили вночі під Коломну пан Пирский і був бій в посаді»⁴²⁰. 15 вересня розвідники й «двірцеві люди» на чолі зі стряпчим К. Протасовим розповіли у Москві про те, що вони на каширському шляху за три версти до р. Пахри зустріли боярського сина С. Савлукова, якому ледве вдалося врятуватися після сутички з козаками біля с. Назар'єв⁴²¹. Тим часом тактика застосування раптових наступів дала очікувані результати. 16 вересня польові воєводи князь І. Катирев-Ростовський та князь М. Борятинський повідомили у Москві про зайняття запорожцями монастиря на р. Угреша. 17 вересня боярський син Іван Ленін повідомив у Москві про підхід запорожців до монастиря св. Миколи на Угреші, відхід запорозької стежі чисельністю 120 осіб до Звенигорода і сутичку запорожців з місцевими козаками біля с. Мячкова. У записі його розповіді також зафіксовано надану перебіжчиком інформацію про те, що «пішло 120 чоловіків черкас в Звенигород» і «зійшлися ті черкаси з козаками, які поїхали з Москви»⁴²².

⁴¹⁹ Станіславський А. Л. Гражданская война... С. 179.

⁴²⁰ Документи російських архівів... Т. 1. С. 233.

⁴²¹ Там само. С. 169.

⁴²² Там само. С. 170, 172.

Бій під Зарайськом⁴²³ відбувся 18 вересня 1618 р. У той час майже щодня у Кремль надходили звістки про інші успіхи козацького війська. Наприклад, 19 вересня, розвідники, служилі татари на чолі з Д. Алеєвим, повідомили, що згідно з інформацією від селянина-втікача з с. Беседи козацька стежа здійснила набіг на околицю села. 20 вересня для воевод на чолі з Василієм Бутурліним передали інформацію про сутичку фуражирів із стежею запорожців за Беседою біля Острова⁴²⁴. 20 вересня розвідники задвірні конюхи на чолі з Д. Шемякіним розповіли про чутки щодо нападу запорожців на Беседи та інші села. Того ж дня Савка Федоров, підданий Федора Самаріна, розповів у Розрядному приказі про подробиці сутички з запорожцями між Беседою та Островом, а розвідники на чолі з Ф. Болдиревим повідомили, що зустрічний селянин, який втік від «черкас», розповів про появу на Боровському шляху чотирьох сотень козаків, які йшли зі своїми прапорами зі Звенигорода у напрямку на Серпухов⁴²⁵.

Пізніше П. Конашевич-Сагайдачний в листі королевичеві Владиславу від 24 вересня 1618 р. так відзвітував про успіхи козацького війська під час походу на Москву: «Не дармуючи часу, забезпечивши собі харчування зі своєї нужденної худоби, щоб [реквізиціями] не викликати образ в інших людей, забезпечивши себе воєнним спорядженням, [ми] вийшли з коронних кордонів й рухалися немалий час пустими полями (не без голоду, бо харчі закінчилися) до московських кордонів в край землі Сіверської, а після прибуття до Лівен, головного прикордонного міста, ми його здобули силою й звідти могли вільно [йти] до Вязьми; довідавшись від «язиків», яких ми у різних краях часто здобували, що Ваша королівська милість вирішив вирушити з Вязьми до столиці, оминаючи непотрібні шляхи, ми також вирушили, як нам здавалося, до Москви у Рязанський край; а коли ми підійшли під Єлець, [нас зустріли] головні люди, достатньо озброєні гарматами, які обороняли замок та місто, в якому були посол з Мценським воеводою і татарами з кримським послом, які йшли з подарунками з Москви; залишаючи за собою людей такої сили, щоб уникнути на переправах труднощів, які би від них не минули б, постоявши під ним кілька днів, ми засадничо уникали зіткнень з ними .... Якось з допомогою Пана Бога всемогутнього й за щастям Вашої королівської милості пана нашого милостивого, штурмуючи кілька годин не без страждання на горло й частини тіла в багатьох із нас, [ми] здобули це місто, висікли до двадцяти тисяч військових людей, а воевод та послів, які залишилися живими, забрали з собою. Розіслані загони знесли багато інших міст, містечок та замків, де колись Москва збирала до війська, розгромили й не допускали до об'єднання, а саме майже усі їхні рязанські сили, на велику кількість яких звідти очікували у столиці»⁴²⁶.

Під час висвітлення історії походу козацьких військ на Москву у 1618 р. не можна не відзначити й характерного для того часу трагічного елементу братовбивства: козаки з України, які не мали своєї незалежної держави, воювали одні проти інших спільно з військами двох ворогуючих між собою держав, що було неминучим драматичним наслідком бездержавності будь-якого народу. Тут достатньо згадати,

⁴²³ Документи російських архівів... Т. 1. С. 231.

⁴²⁴ Там само.

⁴²⁵ Там само. С. 178–180.

⁴²⁶ Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... S. 52–53.

що під час облоги міста Михайлова козацькі загони гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, які воювали на боці Речі Посполитої, протистояли супроти цього міста, основні військові сили якого становили саме українські козаки. Згідно зі списком нагороджених за оборону Михайлова, серед його оборонців, крім воєводи, керівника оборони Шиловського, дворян та 19 «боярських дітей», було 40 «пушкарей і зачинщиків», два козацькі сотники, 430 «рядових стрільців-козаків» і «черкасов так званих козаків запорізьких» (тобто серед оборонців були донські й українські козаки) або разом приблизно 500 людей⁴²⁷.

Утім, в ті часи така практика дій одних співвітчизників й одновірців проти інших була поширеною. У складі козацького війська були татари, а окремих їхніх підрозділ діяв у Єлецькому повіті. 16 липня 1618 р. у Розрядний приказ до Москви від стольника і воєводи, князя Василя Ромодановського й Івана Хрущова прибув сеунч Софрон Бородін, який повідомив, що голови Олімпій Артемьев і Гаврила Салков у Єлецькому повіті в Заплоських лісах за 20 верст від міста розбили одних татар, багатьох інших поранили й захопили в полон, а своїх полонених відбили⁴²⁸. Одночасно з наступом одних татар у складі козацького війська П. Конашевича-Сагайдачного інші татари протистояли йому в складі війська під командуванням князя Г. Волконського (про що свідчить, зокрема, той факт, що на листі Г. К. Волконського від 4 вересня 1618 р. з Коломни у Москві написали резолюцію з наказом подати інформацію про кількість козаків, татар і стрільців у його війську)⁴²⁹.

Об'єднання військ королевича Владислава і П. Конашевича-Сагайдачного у третій декаді вересня 1618 р.

У середині вересня козацьке військо швидко просувалося на об'єднання з армією королевича Владислава. Гінці королевича цікавилися, звідки йому назустріч просувається П. Конашевич-Сагайдачний зі своїм військом. 21 вересня розвідники на чолі з боярським сином Захарієм Озеровим повідомили у Москву, що згідно з інформацією від козака Р. Грудцова та домодедовських селян 19 вересня з табору королевича виїхало дві сотні українських козаків зі складу його армії на р. Пахру шукати табір гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, а з інших джерел відомо, що українські козаки вже перебувають поблизу р. Пахри в с. Количеві, а 1 000 воїнів, яких бачили серпуховські татари на Лопасні, пробивається до королевича з провідниками з місцевих жителів⁴³⁰.

Розвідники-конюхи на чолі з Ф. Болдиревим 21 вересня повідомили, що за три версти до р. Пахри зустріли загін І. Спасителява, від якого довідалися про сутичку із запорожцями за р. Пахрою і перенесення стану (штаб-квартири) П. Конашевича-Сагайдачного у Бронницю. 23 вересня розвідники на чолі з боярським сином І. Волосатим розповіли у Москві про зустріч із селянином, пораненим запорожцями під с. Микитино⁴³¹.

⁴²⁷ Русская Историческая Библиотека. Москва, 1901. Т. XXVIII. С. 801–804.

⁴²⁸ Книга сеунщикова с 121 по 126 год. *РГАДА*. Ф. 210 (Разрядный приказ). Оп. 6 (Книги Московского стола). Д. 2 (1626 г.). Л. 140.

⁴²⁹ Документи російських архівів... Т. 1. С. 142.

⁴³⁰ Там само. С. 181.

⁴³¹ Там само. С. 181–182.

Врешті, 24 вересня 1618 р. П. Конашевич-Сагайдачний у листі королевичеві Владиславу з табору на Москві-ріці поблизу с. Черкізово так описав обставини, що передували об'єднанню його сил із польським військом: «Після розгрому [ворожих сил] ми планували, довідавшись про Вашу королівську милість, повідомити про себе, не доходячи до монастиря Николи Зарайського. За Божою допомогою наші послі від Вашої Королівської милості прибули до нас із листом, від прибуття якого й отримання певних відомостей ми немало втішилися. І зрозумівши з листа Вашої королівської милості, пана свого милостивого, що своєю волею Ваша королівська милість з-під Можайська вирушив на столицю, а нам доручив наказати, щоб і ми поспішали без будь-яких зволікань, [ми], перейшовши через Оку, стали над річкою Москва вище Коломни, звідки ми з метою [подання] відомості про себе та про своє поведження Вашій королівській милості посилаємо панів послів полковників Михайла Дорошевича [Дорошенка – А. Б.], Богдана Коншу з іншим товариством, через яких Ваша королівська милість, пан наш милостивий нехай накаже, коли ми маємо і на який час підтягнутися під столицю або також призначити місце для об'єднання з військом Вашої королівської милості. Як тільки буде наказ Вашої королівської милості, [ми] негайно готові виступити, а за те, що, перебуваючи до цього часу у тій московській землі, не давали про себе знати Вашій королівській милості, то нехай Ваша королівська милість, пан наш милостивий на підніжків своїх не ображається, бо ми до нього не могли прийти через віддаленість дуже важких і частих переходів та переправ. А послуги нашої крові милостивою ласкою своєю прийнявши, будь нам милостивим паном. Уклінно і покійно Вашу королівську милість пана свого милостиво просимо, щоб з милостивої ласки своєї наказав нам прислати знак, за який ми могли би щиро до кінця надавати подальші свої послуги під ним при боці Вашої королівської милості. Після того, щоб Пан Бог всемогутній у взятому на себе замислі здобути те царство, призначене Вашій королівській милості, вірно як найнижчі підніжки Вашої королівської милості панові своєму милостивому зичимо ошчасливити й благословити той впертий народ, підбити під ноги своєї держави»⁴³².

Об'єднання польсько-литовської армії та козацького війська з України викликало занепокоєння у Кремлі, 2 жовтня цар Михайло Федорович видав грамоту до белозерського воєводи з попередженням про з'єднання військ королевича з козаками, чисельність яких сягала 6 000, попередив про намір П. Конашевича-Сагайдачного скерувати частину свого війська у замосковські міста та закликав підготуватися до оборони⁴³³.

Штурм Москви

Після об'єднання сили польсько-литовського і козацького війська сягнули 25 000 воїнів, з яких 8 000 становила армія під фактичним командуванням Я. К. Ходкевича (що від початку походу втратила 2 000 людей вбитими, дезертирами або полоненими) й решту – 17 000 воїнів козацького війська, решта вояків із 20-тисячного війська переважно загинула (1 000 осіб тільки під час спроби штурму Михайлова) або потрапила в полон⁴³⁴. Кількісно сили П. Конашевича-Сагайдачного у 2,5 раза

⁴³² Tyszkowski K. *Kozaczyzna w wojnach moskiewskich...* S. 52–53.

⁴³³ Там само. С. 185.

⁴³⁴ Majewski A. A. *Moskwa, 1617–1618...* S. 152.

перевищували сили ворогів і є всі підстави вважати, що тільки після прибуття козаків королевич Владислав і Я. К. Ходкевіч наважилися на штурм Москви.

Польсько-литовська армія і козацьке військо почали готуватися до штурму Москви, що була не лише столицею ворожої їм держави, а й містом, що дало назву цій державі і з якою воно ототожнювалося як у підданих царя Михайла Федоровича, так і в іноземців. Принципово важливо зазначити, що Московське царство як таке сприймали не тільки інші держави. Його правителі й піддані систематично ідентифікували свою країну не як Росію, а як Московську державу й факт цього підтверджено в усіх щоденних офіційних царських грамотах, зверненнях та листах царя того часу. Наприклад, 21 липня 1618 р., цар Михайло Федорович у грамоті до Донського війська інформував донських козаків про те, що (тут і далі цитування царських грамот мовою оригіналу) «недруг наш и разоритель ... царствия полский Жигимонт король умыслил наше Московское государство воевать и разорять»⁴³⁵.

Цар 7 вересня 1618 р. видав Г. К. Волконському грамоту, в якій піддав осудові всіх тих, «которые ныне с литовским королевичем хотели тово, чтоб их, атаманов и казаков, от нас и ото всего Московского государства отлучных учинить, а изменником бы нашим с литовскими людьми Московским государством завладеть»⁴³⁶. Того ж дня цар видав іншу грамоту до війська Г. К. Волконського в Коломну із закликом воювати проти «литовських людей» та запорізьких козаків й за Московську державу, яку у зверненні було згадано тричі. Цар спочатку похвалив своїх вірнопідданих і зазначив, що «и та ваша служба и раденья нам и всему Московскому государству ведомо». Після того він зауважив: якщо його воїни здобудуть перемогу, то «тем бы себе от бога милость, а от нас, великого государя, жалованья, а Московского государства ото всяких людей честь и славу получили». У документі були й згодом викреслені слова визнання царя заслуг тих його підданих, які «будучи в походе с околничим нашим и воеводою князем Григорьем Костянтиновичем Волконским многою кровною свою службу к нам и ко всему Московскому государству показали»⁴³⁷.

Дев'ятого вересня 1618 р. у грамоті до відданих йому козаків цар, не вживаючи назви «Росія» й не використовуючи терміна «Російська держава», похвалив їх за вірну службу, про яку йому «и всему Московскому государству ведомо» й закликав їх і далі боротися «помня бога идуш своих, к нам и ко всему Московскому государству службу свою, и дородство, и крепкостоятелство исполняли, против разорителей веры крестьянской, полских и литовских людей и черкас»⁴³⁸. 10 вересня 1618 р. у грамоті до козаків, які перебували у війську Г. К. Волконського, Михайло Федорович ствердив, що про їхню службу «против разорителей веры крестьянские полских и литовских людей и черкас ... нам и всему Московскому государству ведомо» й закликав їх і надалі вірно служити цареві та «всему Московскому государству»⁴³⁹.

Цікаво, що кожна зі сторін протистояння намагалася якомога ефективніше використати у війні «своїх» козаків. Так само, як король Зигмунт III закликав українських козаків виступити на допомогу війську Речі Посполитої, 21 липня 1618 р. цар Михайло Федорович закликав донських козаків вирушити на допомогу війську

⁴³⁵ Документи російських архівів... Т. 1. С. 133–134.

⁴³⁶ Там само. С. 152.

⁴³⁷ Там само. С. 154–155.

⁴³⁸ Там само. С. 161–162.

⁴³⁹ Там само. С. 165–166.

Московської держави. Він мотивував це тим, що гетьман українських козаків готується захопити усі міста й землі, які раніше входили до складу Речі Посполитої⁴⁴⁰.

Характерно, що, збираючи сили до штурму Москви, керівництво Речі Посполитої не мало чітких планів щодо неї в разі захоплення. 25 серпня 1618 р. Зигмунт III написав у листі комісарам при королевиці Владиславу: «Стосовно того, що вчинити з Московією, якби вона не захотіла погодитися ні на умови, ні на перемир'я, Вашим вельможностям треба порадитися з іншими вашими товаришами, які вже прибули або скоро прибудуть до війська». Король особливо згадав козаків: «Сам час із прибуттям запорізьких козаків та іншої підтримки, можливо – нехай допоможе Господь Бог, – зробити щось таке, щоб цей пункт не потребував нашого подальшого вирішення»⁴⁴¹.

Армія королевиці Владислава 22 вересня підійшла під Москву й зупинилася табором у Тушино. Натомість П. Конашевич-Сагайдачний спочатку розмістив свої полки поблизу Донського монастиря, прикриваючи переправу через Москву-ріку своїх обозів. Головною лінією оборони став так званий Білий город. Об'єднання сил Речі Посполитої з козацьким військом наприкінці вересня 1618 р. так прокоментував П. Муханов: «Військо Владислава, пожвавлене прибулою допомогою, виступило зі Звенигорода; за три дні воно перейшло в Тушино, де розташувалося на тому самому місці, яке раніше займав тушинський Самозванець. Наступного дня із ранковою зорею поляки зраділи, побачивши рухливий густий ліс списів – це були козаки. Незабаром Сагайдачний, оточений численною свитою своїх прибічників, з'явився перед королевицею, якому відрекомендував найвідоміших полонених, захоплених у розорених містах, і серед них згаданого вище посла Степана Хрущова. Сагайдачний вибачився перед Владиславом за те, що прибув днем пізніше визначеного часу, бо на шляху від Бронниці до Тушина він зустрів висланий проти нього з Москви стрілецький загін, проти якого вимушений був воювати. Отаман розбив цей загін, захопивши багатьох стрільців у полон й вбивши власною рукою ударом булави по голові начальника загону Бутурліна»⁴⁴².

Нестача сил і психологічне пригнічення завадило військам Московської держави зашкодити об'єднанню армії королевиці Владислава і гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного. Бояри, які зі своїми «ратними людьми» вирушили назустріч польсько-козацьким військам, поінформовані про їхню велику кількість, не наважилися вступити з ними в бій і повернулися у Москву. Зі слів одного з літописців із табору супротивника, «бояри ж з Москви пішли з усією раттю й грішним ділом наших опанував страх і бою з ними не провели»⁴⁴³.

Найбільше небажання воювати демонстрували хиткі у своєму ставленні до тоталітарного монарха козаки в гарнізоні Москви. Про відсутність в них особливого бажання вмирати за царя напередодні штурму столиці польсько-литовськими й козацькими силами виразно й однозначно свідчить запис літописця того часу: «Козаки ж були в Москві... І збунтувалися вночі, проломивши за Яузою острог і

⁴⁴⁰РГАДА. Ф. 89. 1617 г. Д. 1. Л. 227–228, 230–231; Документи російських архівів... Т. 1. С. 133–134.

⁴⁴¹Муханов П. А. Подлинныя свидѣтельства... С. 155–157.

⁴⁴²Там само. С. 65–67.

⁴⁴³ПСРЛ. Т. 14. Первая половина. С. 145.

втекло з Москви тисячі з три козаків... Государ же послав за ними вмовляти бояр своїх ... і ледве їх повернув ...»⁴⁴⁴.

Маловтішна для Москви ситуація змусила бояр вислати делегатів для переговорів із речниками Речі Посполитої. Поінформований про це 25 вересня 1618 р. Зигмунт III надіслав відрядженим під Москву комісарам листа з порадою почати розмови про мир⁴⁴⁵. Ще через два тижні, 10 жовтня, він подякував комісарам за те, що вони зуміли стримати вояків від протестів за невиплату заборгованої платні. Король висловив сподівання, «щоб при підступі до столиці справи пішли так, як є намір і очікування Речі Посполитої, а особливо тепер, коли Москва, ймовірно, виявить більшу схильність до переговорів». Він схвалив, щоб воякам виплатили завдаток, висловив надію, що тим часом надійдуть гроші⁴⁴⁶.

Тоді, коли король підписував цитованого листа, у таборі королевича Владислава прийняли рішення розпочати генеральний наступ. Усвідомлюючи, що Кремль тільки затягує розмови, щоб виграти час і зібрати сили для відсічі, визначили ніч з 10 на 11 жовтня часом захоплення Москви⁴⁴⁷. Згідно з розробленим планом наступу, першою в бій мала вирушити піхота на чолі з кавалером Мальтійського хреста Новодворським – на Арбатські ворота, за ними дві хоругви з мушкетами під командуванням Бетлурі і Бегле, у резерві – хоругви Лермуша, Сея і полк лісовців. Після оволодіння воротами у бій мала вступити угорська піхота, дві згадані хоругви штурмували б стіни, а полки Лермуша й Лісовського спільно з рейтарами увійшли б у місто з боями через ворота. З протилежного боку міста, з так званих Тверських воріт, на місто мали наступати піхотні полки Невьяровського та Прилупського, за якими йшли б 200 мушкетників під командуванням Бренне та Фулера. Після них мали ввести у дію 20 петард під командуванням француза Барб'є (Barbier) і сотню під командуванням Заторського старости Марціна Лесньовольського та полк Марціна Казановського. Услід за цим загоном мала вирушити піхота Апельмана й урешті-решт основні сили наступу – 10 000 козаків і 6 хоругв рейтарів. Юліан Урсин Немцевіч твердив про «десять тисяч піхоти запорожців»⁴⁴⁸.

Згідно з планом штурму, розробленим у штабі Я. Ходкевіча, зранку відволікти увагу московського гарнізону мали 5 000 українських козаків, які планували напасти на остроги у Замоскворіччі. Тим часом головний удар мав бути завданим із заходу по Арбатських та Тверських воротах. Після зруйнування воріт і відкриття шляху для наступу піхота мала захопити стіни Білого города, а кіннота вирушити на вулиці Москви. Прорив через укріплення мав привести до оточення Кремля й захоплення у полон бояр та царя⁴⁴⁹.

Наступові об'єднаних польських і українських козацьких військ протистояв великий гарнізон оборонців. 9 вересня 1618 р. під час скликаного у Москві собору цар затвердив 9 780 місцевих жителів для оборони міських стін, воріт й інших місць лінії оточення міста. З урахуванням залишених у місті як резервів й для підтримування

⁴⁴⁴ПСРЛ. Т. 14. Первая половина. С. 147.

⁴⁴⁵Odpowiedź Zygmunta III, króla polskiego, dana komisarzom wysłanym do Moskwy, dotycząca traktowania o pokój. *AGAD. Zesp. 354. Dział II. Nr 685a. K. 4.*

⁴⁴⁶Муханов П. А. Подлинныя свидетельства... С. 163–165.

⁴⁴⁷Naruszewicz A. Historia Jana Karola Chodkiewicza... Т. II. S. 144.

⁴⁴⁸Niemcewicz J. U. Dzieje panowania Zygmunta III... Т. III. S. 91.

⁴⁴⁹Majewski A. A. Moskwa, 1617–1618... S. 153–155.

порядку людей можна стверджувати, що в Москві у ті дні перебувало понад 10 000 жителів⁴⁵⁰. Перший наступ на Арбатські ворота зустрів відсіч оборонців міста, але не був невдалим для учасників атаки, з яких загинуло тільки 30 осіб й понад 100 зазнали різного роду тілесних ушкоджень, однак оборонці втратили більше людей. Наступ на Тверські ворота, в якому взяли участь основні сили українських козаків, виявився ще менш вдалим, оскільки інженери змайстрували закороткі драбини, які не сягали потрібної для штурму стін довжини, що стало однією з причин невдалого штурму на цій ділянці водночас із зрадою французьких інженерів Жоржа Бессона та Жака Безе, які дізналися й передали у Москву інформацію про подробиці запланованого наступу, внаслідок чого у місті змогли організувати ефективну оборону⁴⁵¹. Український дослідник П. Сас вважає, що в штурмі Москви насправді взяло участь лише 5 000 козаків, тобто удвічі менше, ніж було заплановано⁴⁵².

Згодом, 20 березня 1619 р., посол Московської держави в Криму Обросим Лодиженський так згадав про участь прибулого з-під Зарайська війська П. Конашевича-Сагайдачного у штурмі Москви: «А з-під Зараскова ж бо прийшли під Москву, а під Москву ж бо прийшовши, взяли були таємно троє воріт міських, і государеві ж бо люди, черкас з міста вибили ж й багатьох побили й живих упіймали». Було згадано, що після невдачі знову «черкаси ж бо хочуть незабаром наступати на Москву»⁴⁵³. У відповідь Я. Ходкевіч з огляду на неспроможність прогнати військо через нестачу харчів наказав козацькому війську й «лісовникам» вирушити на Коломну й далі у місцевість над р. Ока до Переславля Рязанського й по дорозі руйнувати «вогнем і мечем» укріплені міста й поселення, щоб у такий спосіб послаблювати здатність супротивника чинити опір⁴⁵⁴.

Характерно, що з часом про спробу штурму Москви козацьким військом П. Конашевича-Сагайдачного було складено багато легенд. Принципово важливо спростувати й зруйнувати найпоширеніші з них, що від часу появи у середині XIX ст. слугували утвердженню в свідомості українців у Російській імперії міфу про «відвічне прагнення Малоросії приєднатися до Великої Росії». Згідно з першою (до речі, без покликання на будь-яке джерело), авторство якої належить М. Маркевичу, штурм Москви нібито був безуспішним тому, що П. Конашевич-Сагайдачний почув калатання дзвонів у московських церквах і асоціативно як вірянин православної церкви не захотів воювати проти «одновірців»⁴⁵⁵. Насправді у Москві в той час ще не набула поширення ідея духовного підкорення України й українців, а «черкас» трактували як «ворогів віри православної». Інакше кажучи, виразного поширення набуло уявлення про те, що українці і піддані царя Московської держави (яких у той час в Україні та світі сприймали як московитів) – два різні народи. Особисто на цьому наголошував цар у всіх грамотах до своїх підданих із закликом воювати проти «поляків, литвинів та черкас». 7 вересня 1618 р., наприклад, у грамоті до московського війська і донських козаків цар

⁴⁵⁰Собрание Государственныхъ грамотъ и договоровъ. Ч. 3. С. 169; Муханов П. А. Подлинныя свидѣтельства... С. 75–76.

⁴⁵¹Naruszewicz A. Historia Jana Karola Chodkiewicza. Т. II. С. 146.

⁴⁵²Сас П. М. Запорожці в польсько-московській війні... С. 317.

⁴⁵³Документи російських архівів... Т. I. С. 235.

⁴⁵⁴Naruszewicz A. Historia Jana Karola Chodkiewicza. Т. II. С. 146.

⁴⁵⁵Максимович М. Сказаніе о запорожскомъ гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном. Москва, 1850. С. 362.

висловив подяку за те, що вони «і за нас і за все селянство проти литовських людей і черкас стояли і з ними билися, скільки милосердний бог помочи подасть». Тут же він піддав осудові дії українських козаків. Цар закликав: «А кожному б з вас службу свою нам зробити, на наш указ із околиничим нашим і воєводою з князем Григорієм Костянтиновичем Волконським в поході бути і нам служити, за святі Божі церкви і за святу справжню православну селянську віру проти литовських людей і черкас стояти і з ними битися, скільки милосердний бог помочи подасть»⁴⁵⁶.

Мабуть, ще поширенішою легендою стало розповсюдження інформації про те, що П. Конашевич-Сагайдачний шкодував і розкаювався за участь у війні «проти» одновірців, а його участь у поході нібито засудив Єрусалимський патріарх Феофан⁴⁵⁷. Насправді патріарх Феофан підтримав створення окремої митрополії за власним бажанням на прохання гетьмана незалежно від позитивного чи негативного ставлення до цього рішення у православної ієрархії в Москві. Скерування гетьманського посла Петра Одинця до царя у Москву 1620 р. було одним із дипломатичних кроків гетьмана, який залишався вірнопідданим Речі Посполитої й підтримував відносини з іншими державами (відомо, наприклад, що гетьман вів переговори з представниками Франції, Грузії та інших країн). Крім того, його делегацію дуже «прохолодно» прийняли у Москві й не підтримали позитивно пропозиції прийняти козаків на службу у переддень їхніх приготувань до війни проти Османської Туреччини (яку в Москві теж сприймали як ворога). Чи не найкраще згадану легенду про міфічну духовну єдність України і Московської держави спростував Д. Яворницький у дослідженні про П. Конашевича-Сагайдачного: «У той час Україна та Запоріжжя були чужими для Росії, й коли якось від Сагайдачного прибули послы до Москви з упійманими татарськими полоненими, то цар Михайло Федорович сказав їм, що вони прибули до нього перед великим постом, а в піст у великого государя ніякі послы не бувають»⁴⁵⁸.

Унаслідок зупинення штурму Москви політичні розрахунки, надії і сподівання П. Конашевича-Сагайдачного не були здійснені. Козаки хоча й становили основну силу наступу, були тільки використані як військова сила і їхні заслуги не були оцінені, так би мовити, у політичній площині. Представників Конашевича-Сагайдачного не допустили до переговорів між Річчю Посполитою і Московським царством, очевидно, питання про це навіть «не стояло на порядку денному» політики обох ворогуючих держав.

Незважаючи на це, більшість українських та польських істориків дала високу оцінку діям козацького війська та його гетьмана. Зокрема, Т. Корзон в «Історії війн та військового мистецтва Польщі», порівнюючи реальний внесок польсько-литовської армії та козацького війська у війну проти Московської держави, ствердив, що П. Конашевич-Сагайдачний подолав понад 1 200 км протягом тільки трьох місяців і здобув на шляху багато укріплених міст та фортець, тоді як військо королевича Владислава за той же час пододало «тільки 250 кілометрів, не здобувши жодної фортеці, причому не зустрічало серйозного опору на своєму шляху»⁴⁵⁹. Зі слів

⁴⁵⁶ Документи російських архівів... Т. 1. С. 154–155.

⁴⁵⁷ Сюдюков И., Махун С. Счастливый вождь казацкий. *Рыночная площадь*. 2002. № 46.

⁴⁵⁸ Яворницький Д. И. Гетманъ Петръ Конашевичъ Сагайдачный... С. 14–15.

⁴⁵⁹ Korzon T. *Dzieje wojen i wojskowosci Polski: w 3 t.* Lwów, 1923. Т. 1. S. 14.

К. Тишковського, «великі військові справи, які він вчинив під польським прапором (експедиція до Москви та його героїчна участь у штурмі Хотина)» забезпечили Конашевичу-Сагайдачному заслужене місце в історії Польщі й «участь козаків у московській експедиції Владислава за царську корону – факт, який разом із хотинським лавровим вінком прикрасив лицарську славу Сагайдачного»⁴⁶⁰.

Неможливість укладення політичного союзу Речі Посполитої з Московією через періодичні провокування нею нападів кримськотатарських загонів на українські землі, намагання Кремля нав'язати духовну залежність Московського православного патріарха й посилити внутрішні релігійні розходження в Україні геополітично перетворювали українських гетьманів та козацьку старшину на політичних союзників Польщі.

Підсумки кампанії

Через понад століття після закінчення війни Речі Посполитої проти Московської держави 1618–1618 рр. її історію було оповито позитивними міфами, що мали сприяти поширенню великоросійського націоналізму у Російській імперії. До їхнього конструювання долучився історик В. Ключевський, який наступ польсько-литовських і українських козацьких військ вважав важливим чинником внутрішньополітичної консолідації політичної еліти і формування національної спільноти в Московському царстві як форму реакції на підступ цих військ до Москви⁴⁶¹.

Однак, критично аналізуючи думку В. Ключевського, важко погодитися з його висновками й доречно внести до його твердження певні корективи. Похід П. Конашевича-Сагайдачного не сприяв консолідації чи об'єднанню підданих царя навколо Москви – факти засвідчують протилежне. Крім того, похід виразно спростував пропагандистську тезу про те, що Московське царство – це нібито Русь, а Україна – «Мала Русь», яка завжди «притягувалася» і прагнула «возз'єднатися» з Московською державою. Це міф, яким остання активно зомбувала українців після смерті Б. Хмельницького з метою прискорити й полегшити московізацію України політично, економічно, ментально, мовно, релігійно, культурно. Натомість можна стверджувати, що успіхи й воєнні перемоги, сприймання московитів як окремого народу під час походу на Москву прискорило процеси національного самоусвідомлення українських козаків, які під час і після походів на Москву сприймали себе представниками окремого народу – спадкоємцями колишньої великої Руської держави зі столицею в Києві. Серед них утвердилося переконання, що князівства й королівство Русі увійшли до Речі Посполитої на засадах договору. У січні 1622 р. козацька старшина, яка з'їхалася до Києва на чергову комісію, перераховуючи свої вимоги від імені «народу руського», усвідомлювала єдність з усіма «землями руськими» разом з Польщею та Литвою у складі Речі Посполитої. Межі етнічних руських земель було поширено на Волинь, Галичину («Червону Русь») і Холмщину та Грубешівщину⁴⁶².

⁴⁶⁰ Tyszkowski K. *Kozaczyzna w wojnach moskiewskich...* S. 41.

⁴⁶¹ Ключевский В. О. *Русская история. Полный курс лекций*. Москва: Олма-ПРЕСС Образование, 2005. С. 447.

⁴⁶² Див.: Брехуненко В. «Вітчизна» в уявленнях християнських козацтв XVI – першої половини XVII ст. *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą*

Деулінське перемир'я – головний політичний результат війни

Ще у середині жовтня 1618 р. прибулі з Москви повноважні послы запропонували провести переговори про мир⁴⁶³. Вони отримали від царя доручення пропонувати королеви Владиславу швидше укласти мир і припинити взаємне проливання крові⁴⁶⁴. Кремль вимушений був піти на поступки під тиском багатьох несприятливих обставин: армія королевича Владислава розмістилася під Москвою, козацьке військо П. Конашевича-Сагайдачного продовжувало завдавати дошкульних ударів під Калугою, а внутрішня ситуація у країні залишалася нестабільною й кількість незадоволених політикою царського уряду зростала. За таких умов 11 грудня 1618 р. у селищі Деуліно за його назвою було підписано мир на 14 років від 1 січня 1618 р. до 1 січня 1633 р., після чого можна було запропонувати нові умови з метою подальшого продовження дії мирної угоди⁴⁶⁵. Історики з Польщі стверджували, що у польсько-литовському варіанті угоди записано 14 років як термін укладення миру, тоді як у збереженому в Москві примірнику – 14,5 років⁴⁶⁶.

Кремль вимушений був піти на великі територіальні втрати й поступитися Речі Посполитій багатьма містами. Головними з них були: Біла, Дорогобуж, Смоленськ, Серпейськ, Рославль, Трубчевськ, Невель, Себеж, Новгород-Сіверський з навколишніми землями по обидва береги р. Десни, Чернігів, Монастирище та Муромськ. Річ Посполита повертала Московському царству Мосальськ, Мещовськ, Козельськ та Вязьму з навколишніми землями, за що отримувала як «компенсацію» Почеп, Стародуб, Попову Гору, Невлю, Себіж, Красний Тороповець та Веліж⁴⁶⁷.

Apostolska i Ukraina / pod red. M. R. Drozdowskiego, W. Walczaka, K. Wiszowatej-Walczak. Białystok, 2012. С. 133.

⁴⁶³Наказъ полномочнымъ російскимъ посламъ боярину Федору Шереметьеву, боярину князю Даниле Мезецкому, окольничему Артемию Измайлову да дтякомъ Ивану Болотникову и Матвею Сомоду на съездъ Пополоцной дорогъ на рѣку Пресню для договоровъ с полскими послами княземъ Адамомъ Новодворскимъ, бискупомъ Каменецкимъ съ товарищи о постановленіи между Россіи и Польши перемирія. 17 октября 7127 г. (1618 г.). РГАДА. Ф. 79 (Сношения России с Польшей – (коллекция) из фондов Боярской Думы, Посольского приказа, Посольской канцелярии, Коллегии иностранных дел 1718–1719 гг.). Оп. 1. Д. 32.

⁴⁶⁴Списокъ с наказа полномочнымъ російскимъ посламъ боярину Федору Шереметьеву съ товарищи, доставленный на съездъ для заключенія с полскими послами между Россіи и Полши перемирія. Окт. 7127 г. (1618 г.). РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Д. 33.

⁴⁶⁵Niemcewicz J.U. Dzieje panowania Zygmunta III... Т. III. S. 103–104.

⁴⁶⁶Определение полномочныхъ російскихъ пословъ боярина Федора Шереметьева, боярина князя Данила Мезецкого с товарищи на съездъ по Троецной дорогъ въ Дѣулино для заключенія съ с полскими послами княземъ Адамомъ Новодворскимъ, бискупомъ Каменецкимъ и протчими в присутствіи с ними полского королевича Владислава перемирія на 14 леть съ половиною. 17 ноября – 4 декабря 7127 г. (1618 г.). РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Д. 34.

⁴⁶⁷Списки с двухъ договорныхъ записей из заключенной в Троецной деревнѣ Дѣулинѣ между Россіскими послами бояриномъ Федоромъ Шереметьевымъ и пр. с полскими послами княземъ Адамомъ Новодворскимъ, бискупомъ Новодворскимъ и пр. о перемиріи между Россією и Полшею на 14 леть с половиною. 1/11 декабря 7127 г. (1618 г.). РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Д. 35; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Москва: Комис. печатанія гос. грамот и договоров при Моск. гл. арх. М-ва иностр. дел, 1897. Ч. 3. 320 с.; Маевский А. А. Деулинское перемирие 1618–1619 гг. *Единорогъ: Материалы по военной истории Восточной Европы эпохи Средних веков и Раннего Нового времени* / гл. ред. А. В. Малов. Москва: Фонд «Русские витязи», 2014. Вып. 3. С. 43–72; Савич А. А. Деулинское перемирие 1618 г. *Ученые записки Московского государственного*

Про підписання миру не знав навіть король, який 20 грудня 1618 р. закликав комісарів чинити «так, щоб укладення миру було ґрунтовним, безпечним і принесло Речі Посполитій значну користь». Він радив мати на увазі, що московити «вічного миру з Річчю Посполитою укласти не хотіли» й застерігав, що вони розраховують з часом «повернути на нашу державу й все те, що віддали тепер Речі Посполитій, знову відібрати, маючи близько у Вязьмі та Козельську ворота до цих відданих замків». Король просив враховувати претензії на московський престол королевича Владислава, щоб «право нашого сина було охоронене, й щоб той хитрий народ при теперішніх ослаблених своїх силах прийняв умови, які відповідали би безпеці й користі Речі Посполитої»⁴⁶⁸.

Звістка про прискорене укладення перемир'я викликала у Варшаві якщо не гнів, то принаймні різке невдоволення. У листі комісарам від 12 січня 1619 р. король «у стриманій дипломатичній формі» висловив свій жаль і докір з приводу того, що вони без консультацій і обговорення з ним «так поспішно приступили до укладення цих трактатів із Москвою»: «Бачимо у цьому не тільки неславу, а навіть велику шкоду для Речі Посполитої тому, що даремно було здійснено так багато надлишкових витрат і збитків, і що неприятелеві, який не мав не тільки сил, а й жодної нізвідки надії, дали час зміцнити й потім, використовуючи сприятливу нагоду, випустити отруту на Річ Посполиту». Король докоряв комісарам, що «якщо ще й наш син вимушений буде поступитися своїм правом [на московський престол] (про що нам, як і про інші умови цього трактату, нічого не відомо), то це викликало би у нас ще більший жаль»⁴⁶⁹.

Застереження у листі Зигмунта III не були безпідставними. Формально внаслідок перемовин представників Речі Посполитої і Московської держави її цар відмовився додавати до свого титулу «Лівонський, Смоленський та Чернігівський» і надав право вживати ці слова у титулі королю Польщі. Натомість королевич Владислав зберіг право писати в титулі «цар московський», що давало йому підстави у перспективі знову претендувати на престол Московської держави⁴⁷⁰. Однак фактично Московська держава не відмовилася від «спадщини Русі», а її цар – від претензій здійснювати експансію на землі України, колишні землі Київської держави. Її послы ще 2 листопада 1618 р. на початку перемовин про умови миру з комісарами Речі Посполитої під Москвою у відповідь на протест проти їхнього трактування інкорпорованих до Речі Посполитої колишніх князівств Русі як таких, що мають перебувати в складі Московської держави, відповіли, що всі колишні землі Русі мають бути під владою царя. У протоколі переговорів цю заяву було зафіксовано так: «Московські послы на ці всі згадані князівства й замки відповіли, що це Вітчизна їхнього господаря, й не тільки вони, але й Київ, Смоленськ та інші замки, якими тепер править король, належать до Московського государства [у польськомовному протоколі «до Hospodarstwa Moskiewskiego» – А.Б.]»⁴⁷¹.

педагогического института им. К. Либкнехта. Серия историческая. Москва, 1939. Т. 4, вып. 2. С. 49–112.

⁴⁶⁸List Zygmunta III, króla polskiego, do komisarzy wysłanych do Moskwy. 20 Dec. A.D. MDCXVIII. *AGAD. Zesp.* 354. *Dział II.* Nr 698. K. 2.

⁴⁶⁹Муханов П. А. Подлинныя свидѣтельства... С. 179–182.

⁴⁷⁰Там само. С. 100–102.

⁴⁷¹Zbiór pamiętników historycznych... T. VI. S. 273.

Подальший перебіг історичних подій засвідчив, що Московська держава справді не відмовилася від претензій на Україну й це стало очевидним через 30 років після початку повстання Б. Хмельницького, що трансформувалося у війну козацької України проти Речі Посполитої, яку по-різному підтримував Кремль. Проте отримані перемир'ям територіальні здобутки стали незаперечним і неспростовним успіхом й запорукою зростання політичної могутності Речі Посполитої. Від часу його укладення й до переходу Лівонії під владу Швеції у 1622 р. територія Речі Посполитої досягнула 990 000 км² – максимального розміру в історії цієї держави, тоді як Московська держава була відкинута до кордонів кінця XV ст.⁴⁷².

Висновки

За умов внутрішніх конфліктів у таборі королевича Владислава під час «Московської кампанії», зумовлених головню невдоволенням польських вояків несплатою або несвоечасною виплатою їм платні за військову службу, успіх походу опинився, так би мовити, «під великим знаком запитання». Похід військ П. Конашевича-Сагайдачного на допомогу силам королевича Владислава став вирішальним для результату війни Речі Посполитої проти Московської держави у 1617–1618 рр. Прихід великого козацького війська, що майже втричі перевищувало чисельність армії королевича, не тільки вигідно змінив співвідношення воюючих сил на користь польсько-козацьких військ, а й визначив успіх і забезпечив досягнення принаймні «програми-мінімум» воєнної кампанії. Для Варшави прихід козацьких військ не просто врятував ситуацію і вирішив долю «Московської кампанії», а й став незаперечним доказом незамінності Війська Запорізького як важливої складової Збройних сил Речі Посполитої у першій половині XVII ст.

Збільшення чисельності й успіхи козацького війська посприяли зростанню серед українських козаків усвідомлення власної сили й спроможності використовувати це у своїх інтересах. Участь козацьких військ у поході стала однією з політичних комбінацій гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, який військовими успіхами у поході розраховував схилити на користь підтримки його політичних планів керівництво Речі Посполитої: змінити політику Речі Посполитої щодо України, розширити автономію і територію більшості українських земель, забезпечити рівноправність релігійних віросповідань, збільшити кількість офіційного реєстру козацтва. Ця програма була рятівною для вирішення конфліктів між українським козацтвом і Річчю Посполитою. Затягування із її втіленням у зв'язку з подальшою підготовкою й веденням війни проти Туреччини у 1620–1622 рр. призвело до кризи 1625 р. й згодом до повстань 1630-х років, а кульмінацією стала війна від 1648 до середини 1650-х років.

Для Кремля з усією виразністю і гостротою похід польсько-литовської армії та козацького війська на Москву зупинив реалізацію його амбітних великодержавних планів, прагнення реваншу після Смути й викликав усвідомлення, що укладення тривалих стабільних і надійних стосунків Речі Посполитої з українським козацтвом може бути загрозливим для незалежності Московського царства. Можливо, саме тому вся подальша політика цієї держави була спрямована на те, щоб політичними й матеріальними обіцянками, підкупом, акцентуванням на «спільній православній

⁴⁷² Majewski A. Moskwa 1617–1618... S. 7.

грецькій вірі» й іншими засобами всіляко провокувати козацькі виступи проти Речі Посполитої. Укладення Деулінського перемир'я якщо не зупинило, то принаймні стримало й відтермінувало реалізацію експансіоністських планів Московського царства на Сході Європи.

Хоча всі учасники воєнних дій по-своєму залишилися невдоволеними їхніми політичними результатами (усі розраховували на значно більше), об'єднаний наступ на Москву залишився в минулому як один із найуспішніших спільних воєнних походів в історії Польщі, Литви й України.